

АБДУЛЛА
ШАИГ

Текстэдәр

АБДУЛЛА ШАИТ

С(Аз) 2
89/11/16

Текстләр

Мөхбур нүسخә

Фирдунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дөвләт Республика
УШАГ КИТАПХАНАСЫ
Мив. № 49006

КӘНЧЛИК
БАКЫ — 1981

90kg 2015

А. Шаиг.
Аз 2 Некајалар. Б., Көнчлик, 1981.

Тәкрар нәшр

А $\frac{70803}{M653(12)-81}$ 95-81

4702010100

© «Көнчлик», 1981.

Ш 16

ышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди.

Көјләр матәмлиләр кими, гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр ағ кәфәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар горхаг бахышларла кәзинирди. Галын палто, исти палтар кејинмиш адамлар бәзәкли вә исти мәнзилләрдән чыхыб пијада, ја арабалар ичиндә раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу сәрт сојуг онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди.

Дүнјада бүтүн сәфаләт вә фәлакәт јалныз инсанлыгын јохсул гисминә нәсиб имиш!

Гурбан Шејтанбазар учунда мәктуб јазан һәмшәһәрлисн Молла Фәрзәлинин јанында отурмуш, сојугдан әлләри, үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә јыртыг палтарынын ачыг јахасыны тутараг, о бири әли илә дә ајағларына буз кими јапышан јыртыг чустунун палчыгыны тәмизләјә-тәмизләјә:

— Молла, мәнә бир мәктүб јаз! Билирсән ки, һәр ил сәнә нә гәдәр хејир верирәм. Вәтәндән кәлдијим бир ил олмаз, анчаг бунунла сәнә беш мәктүб јаздырырам, — деди.

Молла Фәрзәли сојугдан донмуш әлләрини овушдурду. Әснәјә-әснәјә бир қағыз парчасыны дизи үстүнә ала-раг:

— Һәмшәри, нә јазылачаг? — деди.

Гурбан Молла Фәрзәлијә бир аз да јахылашды. Кизли бир сөз сөјләјирмиш кими фысылдајараг:

— Молла, әввәлчә мәнән ушагларын анасына салам јаз, — дедим, — јаз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн, онлардан көз-гулаг олсун. Сонра јаз ки, мән дә шүкүр аллаһа, сағ вә саламат-там, Гуламрза илә сизә он беш манат көндәрдим. Бајрам габағы јенә көндәрәчәјәм; ушаглар корлуг чәкмәсинләр, өзүм дә јазын ахыр ајында кәләчәјәм.

Молла Фәрзәли гәләми мүрәккәбә батырыб јазмаг истәди. Мүрәккәб гаты олдуғундан јазмады. Молла ағынын сујундан бир дамла мүрәккәбә дамыздырыб гарышдырдыгдан сонра јазмаға башлады.

Гурбан дөшү ачыг архалығынын вә көјнәјинин арасындан көрүнән, сојугун тәсириндән дик-дик дурмуш гылларыны архалығынын јахалығы илә өртүб, сүмүкләринә гәдәр нүфуз едән сојугдан јумаг кими бүзүшәрәк деди:

— Молла әми, јаман адамын гујусунда ишләјирәм, гују инди отуз сажындан ашағы ениб, нә гәдәр јалварырыг: «Ај аға, һаггымызы бир аз артыр, ашағы кетмәк чох чәтиндир, нефтин, газын ијиндән нәфәс тутулур», залым оғлу разы олмур. «Әввәлки шәртимизлә газачагысыныз, јохса һаггынызы вермәјәчәјәм» дејир. Молла, бурада пул газанмаг чох чәтиндир. Сәнин пешән јахшыдыр. Күндә беш-он қағыз, дөрд-беш дуа јазсан, бәсиндир. Аллаһ бәрәкәт версин. Даһа нә истәјирсән?

Молла Фәрзәли гәләми гәләмдана гојду, диварын дешијиндән ики бармағы арасында бир гәдәр торпаг алыб, мәктүбун үстүнә төкәрәк гуруда-гуруда чаваб верди:

— Һәмшәри, узагдан дөјүш адама асан кәлир. Мәним сәнәтүм билдијин гәдәр дә јүнкүл дејил. Гыш-јаз күчә башында мүштәри јолу көзләмәкдән адамын көзләринә гаранлыг чөкүр. Елә күн олур ки, бир нәфәр дә мүштәри кәлмир. Гарыны овушдура-овушдура галыр-сан.

Молла әбасына бәрк сарындыгдан сонра мәктүбу Гурбана охуду. Гурбан молланын ағзындан чыхан кәлмәләри јејәчәкмиш кими ағзыны ачмыш, диггәтлә ону динләјирди. Сонра үзүндә, көзләриндә севинч гығылчымлары учушараг:

— Молла, Гулаһүсејнә дә салам јаз, — деди, — јаз ки, мән кәлинчә ушаглардан көз-гулаг олсун, јазсын көрүм бизим гызыл инәк дурурму? Кор јабыны сатыб, ја јох? Бир дә јаз ки, кәләндә Анаханыма күллү-күллү дәсмал, Мәмишә дә гырмызы көјнәк кәтирәчәјәм.

Молла Фәрзәли мәктүбу јазыб битирдикдән сонра бүкүб зәрфә гојду вә үзүнү Гурбана тутуб:

— Һәмшәри, зәрфин үзү кимин адына олачаг — дејә сорушду. Гурбан әли илә бојуну овушдура-овушдура:

— Һә, молла, јаз ки, Гурбанын ушагларынын анасына јетишәчәк.

Молла зәрфин үзүнү јазыб Гурбана узатды.

Гурбан мәктүбу алыб севинчәк ики әли арасында диггәтлә бахдыгдан сонра гојнуна гојмаг истәди. Мәктүб әлиндән јерә дүшдү. Мәктүбу тез көтүрдү. О јан-бу јаныны тәмизләјиб јенидән гојнуна гојду. Кисәсини чыхарыб, ики шағы молланын овчуна сыхараг: «Ал, һәмшәри! Бајрам габағы кәнә мәктүб јаздырачам, мәнән сәнә чох хејир чатачаг», — дејиб галхды.

Гурбан эли илэ гојнундакы мэктубу бэрк тутараг јеријирди. О инди һәмшәһәрлиси Гулаамрзанын мәнзилинә кедиб, һәм мэктубу она вермәк, һәм дә дилчавабы бир-ики сөз сифариш етмәк истәјирди. Јолда јеријәркән дүшүнүрдү: «Әчәб бәхтәвәр адамдыр, инди кедиб балаларыны көрәчәк, күлфәтинә, елине, обасына говушачагдыр. Ох... бир-ики ај сонра оралар нә көзәл олачаг. Чөлләр, дағлар јамјашыл олачаг, чичәкләр ачачаг, ағачлар јарпагланачаг, илк баһарын елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб, јуваларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам ширин-ширин нәғмәләрлә руһлары, үрәкләри охшајачаглар. Һәр јердә әкин вә бостан ишләри башланачаг, балыгчылар чајлардан вә көлләрдән балыг овлајачаг. Аһ мәни бу көзәлликләрә, ев-ешијимә, ушағларыма һәсрәт гојан касыблыг!». Бу кәдәрли дүшүнчә Гурбанын вүчудунун һәр сәһәсинә сүр'әтлә јайылараг, бүтүн бәдәнини титрәтди. Дахилиндә әзичи бир сызылты дүјдү. Гәлби санки бир ан дајанды. Артыг дизләриндә тагәт, вүчудунда гүввәт галмамышды. О, ајағлары алтында хышылдајан гарын үзәринә бирдән-бирә үзүгујлу дүшдү; өлкүн вә үзкүн һалда башыны галдырды. Габағында издиһамы јарыб кечән арабалары, исти палтарлы, шәнсифәтли инсанлары, о гајнар һәјат сәһнәсини гәзәбли нәзәрләрлә сүздү, биһтијар сојуг додағларындан бүтүн изтираб вә кәдәрләринә тәрчүман олан «оф» учду, өзүнү доғрулدارаг дүшдүјү јердән галхды. Тез әлини гојнуна сохду вә мэктубу јаныг үрәји үзәринә сыхараг јериди. Бир аз сонра Гулаамрзанын мәнзилинә јетишди. Гапы бағлы иди, мә'јус вә далғын һалда кери дөндү, гарышга кими гајнашан ишчиләр ичиндә сәрсәри кими долашаркән, һәмшәһәрлиси Сәфтәри көрдү. Она јахынлашараг әһвал сорушду. Мә'лум олду ки, Гулаамрза шәһәрә кетмишди. Гурбан Сәфтәрә јалварды ки: «Гулаамрза гајыданда мәним кәлдијими она де, тапшыр ки,

мәни көрмәмиш кетмәсин, аманатым да, дилчавабы сифаришим дә вар».

Буну дејиб Гурбан мәнзилинә гајытды.

II

— Намәрдләр, алчағлар, нә гәдәр ки, гују дәринләшмәмишди, мән баш идим, онлар гујруг. Һәр тәрәфә дөнсәм, онлар да о сәптә сүрүнүрдүләр. Инди ки, гују дәринләшиб, мәнә баш олмаг истәјирләр. Һәр күн мәнә тәзә бир «ултиматум» верирләр. «Гују дәринләшиб, өлүм ајағы вар. Даһа нә билим нә... нә» — дејә һәр күн тәзә шәрт гојурлар. Тфу сизин кими намәрд адамлар! Сизә гырманч лазымдыр, гырманч!

Танрыверди вә Сәфәр чәкдикләри торпағы бошалдыб јенидән долу гујуја бурахдыгдан сонра Танрыверди:

— Ај аға — деди — билирсән ки, гујунун инди чәтин вахтыдыр, әждаһа кими ағзыны ачыб гурбан истәјир. Инсаф да јахшы шејдир. Ахы...

Сәфәр Танрывердинин сөзүнү кәсди, көз ишләдикчә сыра илэ дүзүлән нефт буругларына эли илэ ишарә еләјәрәк әләвә етди:

— Бах, бу јерләрин һәр кушәсинә ајаг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан, ишчи сүмүјү көрәрсән, ишчи фәрјады ешидәрсән. Бу уча евләрдә, исти отағларда наз-не'мәт ичиндә јашајан...

Һачы Гулу Сәфәрин сөзүнү кәсиб, ајағларыны јерә чырпараг, бағыра-бағыра:

— Чаныңыз чыхсын, — деди, — пул газанмаг асандыр? Сиз чаныңыздан кечирсиниз, биз дә әтәк-әтәк пумуздан.

— Сәфәр! Сәфәр! Гурбан или тәрпәдир.

Сәфәр вә Танрыверди тез гујунун ағзына јүјүрдүләр, башларыны ашағы дикәрәк бахыркән, гују ичиндә партлајан газын курултусундан диксиниб чәкилдиләр. Һәр икиси һәјәчанлы бир сәслә:

Аллаһ өзү багышласын. Гурбан да белә кетди — де-
жә фәрјад гопардылар.

Һачы Гулу бир шеј ешитмирмиш кими, горха-горха
гујунун ағзына кәлди вә еһтијатла гујунун јанына уза-
ныб диггәтлә бахды. Бирдән-бирә көзләриндә, үзүндә
дашгын бир севиңч ғығылчымлары, додагларында мәм-
нунијјәти андыран бир тәбәсәүм олдуғу һалда уча сәслә:

— Чешмәнин башы ачылды, јаваш-јаваш нефт гајна-
јыр — деди.

Танрыверди сојуг вә лагејд бир төврлә:

— һачы, Гурбанын мејити гујуда галачаг? — дејә со-
рушду.

Бу сөздән һачы Гулу ширин јухудан ојанмыш кими
олду. Көз гапаглары ири-ири ачылды. Кисәсиндән ики
ијirmi бешлик чыхарыб:

— Ким бу иши көрсә, бу әлли манат онундур — деди.
Танрыверди гујуја јахынлашды вә нефтин гајнајыб галх-
дығыны көрүңчә:

— Јазыг Гурбан, сән гәбрини өз әлинлә газдын — деди.

Һачы әлли манаты онлара вериб деди:

— Әлли манат сизин олсун, бөлүшүн, анчаг бу иши
ағзыңыздан гачырмајын.

Сәфәр сорушду:

— Аға, бәс палтары нә олачаг?

Һачы әлини онун чијнинә гојараг, јағлы бир дил илә:

— Ону да бураларда бир јер газыб басдырын — деди.

Сәфәрлә Танрыверди Гурбанын палтарыны јығышды-
рыб көтүрәркән, арасындан јерә бир мәктуб дүшдү. Мәк-
тубун үзәриндә: «Бу мәктуб Гурбанын ушагларынын
анасына јетишәчәк» чүмләси јазылмышды.

Сәфәрлә Танрыверди бир мүддәт мәктубу ачы нәзәр-
лә сүзәрәк: «Јазыг Гурбан, мәктуб јетишмәди» — дејә
инләдиләр.

ајын көзәл бир сә-
һәри иди. Дан јери
јеничә ағармаға
башламышды.

Јатағымда јатырдым. Бирдән-бирә анамын јавашча:
«Оғлум, галх, јајлаға кедирик» демәсиндән көзләrimi
ачдым. Анам башымы әлләри ичинә алараг бир дә:
«Галх оғлум! Сәндән башга һамы һазырдыр, арабамыз
да кәлиб» — деди.

Дәрһал димдик галхдым. Палтарымы кејдим. Әл-
үзүмү јудум. Бир финчан чај ичәр-ичмәз пилләкәнләри
куп-куп башыашағы ендим. Өкүз арабасы гапымызын
ағзында дурур, арабачы Салман киши дә шејләри үсул-
луча арабаја јерләшдирди.

Артыг, һәрәкәт едәчәјик. Севинирәм... Аиләмизин һа-
мысы ашағыда иди. Һәтта Мәрмәр адлы ағ пишијими,
сары, ири түклү тојуғуму чүчәләри илә бәрабәр бир сәбәт
ичиндә көтүрмүшдүк. Нечә севиңмәјим?! Һамымыз ара-

баја долушдуг. Салман киши дә арабанын бојнуна отурду: «Һәм... Һоф» едиб элиндәки узун гырманчыны һавада бир нечә кәрә шаггылдатды. Араба һәрәкәт етмә-јә башлады.

Атам да ата миниб, јанымызча кәлирди. Шәһәрин ири, кениш күчәләри илә кедирик. Һәр заман көзүмүзүн алышдығы кениш күчәләр, бөјүк евләр, ири шүшәли ма-газалар...

Араба шәһәрдән чыхаркән күнәш јеничә чыртыр, шәрги бүрүјән гырмызылыгдан үфүгләрдәки дағ силси-ләси кими көрүнән булудлар әлван рәнкләрә бојанырды.

Шәһәрин тозлу, курултулу күчәләриндән, исти һава-сында кет-кедә узаглашырдыг.

Арабамыз ики тәрәфи ағач, әкин вә бостанла бәзән-миш бир јолла кедирди.

Азәрбајчан!.. Доғма вәтәнимин көзәл тәбиәти вардыр. Сәһәрләрә мәхсус олан нәсимдән арабир јарпаглар гы-мылданыр, тарлалара, тәпәләрә, чөлләрә халы кими дө-шәнмиш ләтиф, јумшаг отлар, чичәкләр, дәниз кими дал-ғаланыр, јашыл јарпаглар арасына сығынмыш гушчуғаз-лар сәс-сәсә вериб өтүшүрдү. Көз ишләдикчә ачыглыг, јашыллыг, дәрәлик, тәпәлик, ирәлиләдикчә гаршымызда бир-бириндән даһа көзәл тәбиәт, даһа чанлы лөвһәләр ачылыр. Ири, кәлә-көтүр, этәкләри гаратикан коллары илә дөшәнмиш дағлар арасындан јухары галхдыгча тә-биәт вә һава бүтүн башгалашыр, инсан үрәкдолусу нә-фәс алыр.

Јумшаг отларын, әлван чичәкләрин, дағ нанәләринин көзәл тохусундан инсан биһуш олурду.

Дағларын арды-арасы кәсилмир, зәнчир кими бир-биринә һөрүлмүш, бир-бирини гучагламыш кими дурур. Гочаман бир дағын тәпәсинә галхдыг. Гаршымыза даһа бөјүк бир дағ чыхды. Бу дағы да ашдыг; чичәкләр сәл-тәнәти кими бир ачыглыға чыхдыг. Бу јер галын, сых ме-шәлик, чылпаг гајалыг, учурумлу дәрәләрлә гучаглаш-

мышды. Узагда бир тәпә этәјиндә беш-он алачыгдан иба-рәт бир оба көрүнүрдү. Артыг јетишмишдик. Севинчим-дән атылыб-дүшүрдүм.

Јахынлашында бизи ән әввәл бир чобан көпәји гар-шылады. Ит гара ағзыны ачыб һүрүр вә үстүмүзә аты-лырды.

ОБА

Обаја јахынлашында ушаглар, бир нечә јашлы гадын вә киши гаршымыза чыхды. Гоча һамысындан әввәл ирәлиләјиб, салам верди. Саллаг, ири додагларында, јан-лары чизкиләрлә өртүлмүш кичик көзләриндә, сүмүклә-ри галхыг, әтли, гырмызы үзүндә бир тәбәссүм варды. О, јумру башлы чомагына сөјкәнәрәк:

— Сизи дүнән көзләјирдик, хош кәлдиниз! — деди.

Атам:

— Сағ ол, Кәрим баба, дүнән олмасын, бу күн ол-сун, — дејә чаваб верди.

Бу аралыг, гадынлар да јетишиб арабамызы араја алдылар, анамла көрүшдүләр. Атам күлә-күлә:

— Ај Кәрим баба, Ајрым гызы илә нечә кечинирсән? — дејә сорушду:

Кәрим баба ири, саллаг додагларыны кениш ачараг, көзләрини даһа да гыјды.

— Ағзында «Ајрым гызы» дејирсән, нечә кечинәчәјик, итлә пишик кими.

Атам јашлы адамларла әјләнмәји чох севәрди.

Гырх беш, әлли јашында, гысабојлу, сағлам вә ағзы јашмаглы бир гадын јахынлашыб, атама салам верди. Атам онунла рәсми көрүшдүкдән сонра күлә-күлә деди:

— Ајрым гызы бах, јетишәр-јетишмәз Кәрим баба сәндән шикајәт едир.

Ајрым гызы кичик вә јанлары әтли көзләри илә кү-лүмсәјәрәк:

Гој истәдији гәдәр шикајәт етсин, нәнәмиз Һәвва Адәми чәннәтдән чыхардыгы үчүн кишиләр бизимлә һеч бир заман барышмајачаглар — деди.

АЛАЧЫҒЫМЫЗ

Арабамыз бир алачыгын ағзында дурду. Јерә ендик. Бизи кечәдән гајрылмыш бир алачыға кәтирдиләр. Бир анда кәнд гадынлары вә ушаглары әтрафымызы алдылар.

Гадынлар анамла өпүшүр, данышыр, күлүшүрдүләр. Ушаглар исә инчи кими дүзүлмүш ағ дишләрини көстәрәрәк, мәнимлә данышмаг, ојнамаг истәдикләрини аңладырдылар. Мән исә утанчаг бир ушаг олдуғумдан аنامын јанында бүзүшүб дурур, арабир онларын тәбәссүмләриндә иштирак едир кими көрүнүрдүм. Атам да алачыгын бөјрүндә Кәрим баба илә көһнә бир палазын үстүндә отуруб, сөһбәт едирди. О күн һава чох исти иди.

Күнәш јандырырды. Бир тәрәфдән, алачыг ичинә долушмуш бу гәдәр адамын ағыр нәфәси, о бири тәрәфдән, алачыг кечәләринин башчатладан һавасындан нәфәс алмаг мүмкүн дејилди. Јахшы ки, бу һал чох сүрмәди. Бајырдан Кәрим бабанын: «Гонаглары чох инчитмәјин, јолдан кәлибләр, гојун бир аз раһат олсунлар» демәси илә адамлар јаваш-јаваш чәкилмәјә башладылар. Бир аздан сонра касыб бир сүфрә ачылды; јејиб галхандан сонра атам Кәрим бабаны сәсләди:

— Ај Кәрим, бизим алачыг үчүн чубуг һазырламысанмы?

Кәрим баба сојуг бир һалда:

— Билмирәм бу охумушларын сәбри нә үчүн аз олур? Кәлдијиниз индидир, нә хәбәр? — деди.

Атам:

— Вахт кечир, һәр һалда алачыг һазыр олмалыдыр — деди.

Кәрим баба:

— Нәјинә кәрәк, ахшама гәдәр сән алачыгыны мән дән истә, мәним әлимдә о нә чәтин ишдир?! Һәлә ағачлары дүнән гырыб һазырламышам — чавабыны верди.

Ајрым гызы:

— Чох өјүнмә, дүнән зор-күч ағачлары мән кәсдирдим; сәнә галса иди, ким билир, инди дә һазыр олмајачагды.

О бу сөзләри елә бир тәрздә деди ки, һамы күлдү. Атам Кәрим баба илә алачыг гурмаға кетди. Алачыгымыз обадан бир аз узаг, атамын бәјәндији ахар-бахарлы, көзәл бир јердә гурулду. Бир саат сонра алачыгымыза көчдүк.

МӘШҒӘЛӘЛӘРИМ

Јаваш-јаваш оба ушагларына алышдым. Һәр күн чәјымы ичәр-ичмәз алачыгдан чыхардым. Ушаглары тапыб чижәләк, көбәләк топламаға, ја дәрәдә балыг тутмаға кедәрдик. Бу дәрә башдан-баша су гајнағы иди. Һәр ағачын, һәр дашын дибиндән су сызырды. Дашларын, ағачларын дибини газар, әтрафына чај дашлары јығыб, булаг гајырардыг. Һәр биримиз тапдығымыз булага өз адымызы верәрдик. Елә күн олурду ки, сәһәрдән ахшамадәк о дәрәдә јалғыз кәзәрдим. Көзәл чичәкләрдән, булаглардан, јашыллыглардан дојмаз, ајрылмаздым. Арабир дә мешәдә гуш јувасы ахтармаға кедәрдик.

Мәним гуш баласына олан мәнәббәтими охучуларә гәләмлә аңлада билмәјечәјәм. Бу кичик, мә'сум һејванлары дәличәсинә севәрдим. Бир гуш баласы тапдыгда о гәдәр севинәрдим ки, дүнјалара сығмаздым. Анам, атам: «Оғул, бу һејванлары әсир етмә, бурах, јазыгдырлар» — дејә нә гәдәр исрар едәрдиләрсә дә ағлајыб, јалварыб онлары зор-күч разы едәрдим. Бу гуш балаларыны фыңдыг чубугларындан гајырдығым бир гәфәс ичиндә бәсләјирдим.

Шәһәрдән кәтирдијим тојуғумун чүчәләри бөјүмүш, түкләнмиш, хорuzu, фәрәси бәлли олмушду. Кичик бачымла һәр биримиз бир хоруз вә бир фәрә сечмишдик.

Чадырымызын дөрд бир јаны ачыглыг, чалылыг¹ олдуғундан тојуғ чүчәләри илә о ачыглыгда кәзишир, гурдгуш, чәјирткә тутуб ејир вә чалыларын алтында ешәләнирди. Овчуму дәнлә долдуруб «дү-дү-дү!» — дејә сәсләдијим заман көрмәлијиниз, һәр јердә олсалар, гала үзәринә јүрүш едән галиб бир орду кими учарағ, гошарағ әтрафымы алырдылар.

Мән онлары алдадырмышам кими әлими архамда кизләдердим. Намысы бојунларыны бүкәрәк, көзләрини ашағыдан-јухарыја үзүмә дикиб бахарды. Билсәниз, о мәсум бахышлар гәлбимә нә гәдәр тохунарды! Биштијар овчумдакы дәни јерә сәпәрдим. Чүчәләр бир-бирини дөшләјәрәк, димдикләјәрәк сәпдијим дәни дәнләрдиләр.

Алачығымызын бөјрүндә бунлара кичик бир һин гајырмышдым; түлкү, чаггал горхусундан һинин ағзыны кечәләр бөјүк бир дашла өртүрдүм. Күнләримин чохуну бу һејванларла кечирәрдим.

СӘҺӘРЛӘРИМ, АХШАМЛАРЫМ

Бу јерләрин сәһәрләри, ахшамлары мәнә һәр шеји унутдурурду. Ахшамлар гојун-гузу мәләшә-мәләшә обаја дөнәркән, сәсдән гулаг тутулурду. Хүсусән јаваш-јаваш нәфәс алан сәһәрләрин, ахшамларын ганадлары учундан јајылан сәринлик, дағ чичәкләринин, чөкә ағачларынын рајиһәси, горугларда, тарлаларда бичилмиш тәзә отларын көзәл әтри, мешәнин ахшамлара, сәһәрләрә мәхсус рүтубәт гохусу, булагларын шырылтсы, гушларын өтүшмәси, гузуларын мәләшмәси, итләрин һүрүшмәси бир-биринә гарышарағ, обаја башга бир рәнк, баш-

¹ Чалы—кол-кос.

га бир шәкил верирди. Бир саат әввәл сәссизликдән өлкүн кими көрүнән тәбиәт бирдән-бирә чанланырды. Һәр шејдә бир јенилик, бир тәрәвәт көрүнүрдү. Бундан бөјүк мөшғәлә нә ола биләрди? Дәјәнәји әлимә алыб, обаја кедәрдим. Аналарыны әммәсинләр дејә гузулары, оғлағлары бир ағыла долдурурдулар. Мән кәнд ушағлары илә ағыла атылыб о шух гузуларла дојунча ојнар, онларла бәрабәр атылыб-дүшәрдим.

Гојунлар сағылыб гуртардыгдан сонра ағылын ағзыны ачаркән ана-бала мәләшә-мәләшә гачарағ бир-биринә гарышырды. Һәсрәтләринә говушмуш һејванчығазлар ајағларыны бүкәрәк, гујругларыны ојнада-ојнада аналарыны әмәрдиләр.

Обаны јенә дә һәзин бир сүкут алмыш, јалпыз ара-сыра чобанларын сәси, итләрин һүрүшмәси, ушағларын бағыртысы ешидилирди. Бу кичик һејванлары севдијим кими, чобанларыны да севәр, чох вахтымы да онларла кечирәрдим. Онларын садә вә сәрбәст сандығым мәишәти хошума кәләрди. Һәтта о бәхтијар билдијим инсанлара гитә едәрәк, «бу ачығ, кениш обаларда, бу көзәл тәпәләрдә, јашыл јамачларда чобан олмағ, писдирми?» дејәрдим. Мән дә кичик чомағымы алыб, чох заман онларла бәрабәр кедәрдим. Гојунлары јамача јајыб бир тәпәдә отурардығ. Чобанлар түтәк чалар, һәзин маһны охујар, кечмиш күнләрдән вә кәләчәкдән дадлы-дадлы сөһбәт едәрдиләр.

Охунан маһныларда һәм әләм варды, һәм дә нәш'ә. Лакин бу сирри анламағ үчүн мән һәлә кичик идим...

Оруч адлы бир чобан көзәл түтәк чаларды. О, түтәк чалыркән гојунлар иштаһла отлар, арабир гулагларыны гырпарағ, о сәси динләрдиләр. Һәтта Дәмир адлы гыллы, боз көпәк дә гулагларыны саллајарағ ири, түккү гујругуну јерә чырпа-чырпа башыны Оручун ајағлары үстүнә гојуб, көзләрини түтәкдән ајырмаз вә ара-сыра һәзин бир сәслә зинкилдәрди. О чалғыдан, о көзәл сәсдән бу

Һејван да һөзз алдығыны бунунла анладарды. Көзөл сәсин, көзөл чалғынын һејванлара нә гәдәр бөјүк тә'сири олдуғуну көзүмлә көрдүм: обанын шәрг тәрәфиндә Новчалы адлы бир булаг вар иди. Күнортачағы чобанлар сүрүнү ора апарырдылар. Бир күн сүрүнү о булага сүрәкән Оруч тәпә башындан јолдашы Илјаса:

— Ај Илјас! Ај Илјас! Бу түтәклә сүрүнү керн дөндәримми? — деди.

Илјас чаваб верди:

— Дөндәрә билмәзсән!

Оруч түтәји чалмаға башлады. Гојунлара санки кизли бир гүввә «дур» әмрини верди. Намысы бир шејдән һүркмүш кими дурду. Гулагларыны гырпараг, бирдәнбирә дөндүләр, гујругларыны ата-ата, мөләшә-мөләшә тәпәни башјухары дырмандылар. Оруч мәгрур бир төврлә:

— Һә, дөндәримми? — дејә чомағы гапыб тәзәдән сүрүнү дәрәјә сүрдү.

КӘРИМ БАБА

Күнләримин бир гисмини дә Кәрим баба илә кечирдим. Кәрим баба алтмыш јашларында, гысабојлу, көксү вә күрәкләри енли бир гоча иди. Көзүнүн јанлары ири чизкиләрлә өртүлмүш вә кичилмишдисә дә јенә парлаг иди. Сөз сөјләдији заман даима кичик көзләри, галын вә ири додаглары күләрди. Онун кечирмиш олдуғу узун бир тарихи һәр заман көзләриндә охумаг олурду. Јашлы олдуғу һалда даима ачыг, кениш чөлләрдә јашамыш бу адамын үзү әтли, јанаглары гыпгырмызы, чаны сапсаглам иди. Бу адамын һәрәкәтиндән вә симасындан кәнчлијиндә чох икид вә гочаг олдуғу анлашылырды. Инди белә фикри-зикри даима овда вә шикарда иди.

Атасындан галма көһнә түфәнки вар иди. Бу түфәнкин лүләси кичик бир топ лүләси гәдәр иди. Ону һәр за-

ман өзү илә кәздирәр вә бир ан јанындан ајырмәзды. Һәр күн силәр, тәмизләр вә арабир дәрәнин ичинә енәрәк, бир јери нишан аларды. Нишанладығыны вурдугда, бүтүн арзуларына говушмуш бәхтијар бир ушаг кими севинчиндән атылыб-дүшәрди. Түфәнкин бир топ гәдәр шиддәтли сәсиндән хошланмајан Ајрым гызы арабир Кәрим бабаја истәһза илә: «Ајыбыны јер өртсүн, сән һеч билдијиндән әл чәкмә! Јахшы ки, дәдән Гафар сәнә бу гырыг түфәнки гојуб кедибдир» — дејиркән Кәрим баба мәгрур бир төврлә:

— Икид атадан икид оғлуна бир түфәнк, бир дә ат галар... чавабыны верәрди.

Кәрим баба инәкләри чүз'и ајлыгла күдәрди. Өзүнүн дә ики инәји, дөрл-беш гојуну вар иди. Һәр күн инәкләри бир јамача јайыб обаја гајыдарды. Бу ишдә она бә'ән кичик оғлу Вәли дә көмәк едәрди. Оғул-ушаг зоғал, фындыг, моруг дәрмәјә кедәркән Кәрим баба дә сырадан галмазды. О да онларын ичиндә олмалы иди. Кәрим бабанын инәкләри өзбашына бурахмасы саһибләринин хошуна кәлмәзди: лакин о бунлара һеч әһәмијјәт вермәјиб нәш'әсини позмаз, түтәк чалар, сүмсү гајырар, һәлә бәјәти шикәстәси дә ағзындан дүшмәзди.

АЈРЫМ ГЫЗЫ

Ајрым гызы гысабојлу, көк бир гадын иди. Кичик гумрал көзләри, ај кими јуварлаг үзү вар иди: Бу чалышган, намуслу гадынын үзүндә кишиләрә мәхсус бир һејбәт варды. Һәлә курлајан сәсини һәр кәс ешитсә иди, онун бир киши олдуғуна инанарды. Күндүзләри бир јандан бизим евдә чалышыб-чапалајар, бир јандан да өз евинин ишләрини көрәрди. Мешәдән шәлә-шәлә одун дашыјар, сач асар, чөрәк биширәр, өзкәләринин инәкләрини, гојунларыны сағар, нәһрә чалхајар вә јорулмаг нә олдуғуну билмәзди.

Бу вахта гэдэр кимсэ Ајрым гызындан «јорулдум» сөзүнү ешитмәмишди. Һәјат ону белә өјрәтмишди. Онун эсл ады Фаты иди. Атасы «ајрым» олдугундан һамы ону «Ајрым гызы» чагырырды.

Бу ики адамын тәбиәти бир-биринә эсла ујмурду. Онун үчүн Ајрым гызы бир јандан Кәрим бабанын ушаг-часына ишләриндән, гәрибә һәрәкәтләриндән дарылар, о бири тәрәфдән дә нахыр саһибләринин төһмәт вә мазәмәтләрини иззәти-нәфсинә сығышдыра билмәдијиндән Кәрим бабанын архасынча һәр күн сөјләнәрди. Кәрим баба һеч бир шејә әһәмијјәт вермәдији кими, буна да эсла әһәмијјәт вермәјиб нәш'әсиндән, кефиндән галмазды.

Бир күн гадынларла ушаглар моруг вә чижәләк јырмаға кетмишди. Кәрим баба сырадан һеч галармы?! Ајрым гызы Кәрим бабанын да кетдијини, нахырын башсыз галдығыны билмиш, нахыр саһибләринин ачы төһмәтини ешитмәмәк, һәм дә Кәрим бабаја ачы дәрәс вермәк гәсди илә јумру башлы, ири чомағы көтүрүб өзүнү нахыра јетирмишди. Ахшамчағы нахыры обаја доғру сүрәркән һамы она тамашаја чыхды.

Һәтта Кәрим баба да бу тамашадан галмады, узагдан лагејд бахышларла арвадыны сејр етди. Ајрым гызы эсла төврүнү дәјишмәјәрәк әлиндә чомаг о инәјин, бу өкүзүн архасынча бағыра-бағыра гачырды.

Кәндлиләрдән бири күлә-күлә Кәрим бабаја:

— Ај Кәрим, ај Кәрим! Буна Ајрым гызы дејәрләр, адамдан белә һајыф аларлар, бу пәһләван арвад кишидән артыгдыр — деди.

Бу сөзүн Кәрим бабаја бир милчәк вызылтысы гэдәр тә'сири олмады, курлајан сәси илә:

— Мәним кими кишинин елә дә арвады олар—дејә чаваб верди.

ИКИ ПӘҲЛӘВАН

Сулар гаралмаға, күнәш јаваш-јаваш мешәли дағларын архасына чәкилмәјә башламышды. Алачығын бир тәрәфиндә палаз дөшәјиб, чај ичирдик. Кәрим баба да палазын бир учунда Ајрым гызы илә јан-јана отурмушду. Һәр икиси кечмиш икидликләриндән данышыр, өјүнмәјә вә һәр бири өзүнү бәјәндирмәјә чалышырды.

Ајрым гызы Кәрим бабаны гызышдырмаг фикри илә әлини онун чијинә вурараг дејирди:

— Буну көрүрсүз, ајларча үзүнү көрмәздим. Иши нә иди? Бошбогазлыг, о гапы-бу гапыда вејл-вејл кәзмәкдән башга әлиндән бир иш кәлмәзди, евә кәләндә бизә ган гусдуарды. Бир икидлији, гочаглығы олсајды... Мешәдән бир шәлә демирәм, бир гучаг одун да кәтирмәзди. Одун кәтирмәјә кетсә көрәрсән беш-он чырпыны архасына алыр: «Ајрым гызы, Ајрым гызы! Буну һара төкүм?— дејә бар-бар бағырарды; елә бил ки, мәнә баш кәтириб. Бу күн мешәдән кәтирдијим бу дағ кими шәләни көрүрсүз ки? Белә шәлә кәтирсә, киши дејәрәм. Онун һүнәри нәдир?

Ајрым гызы сөјләдији сөзләрдән мәғрур бир вәзијјәт алды. Курлајан сәси илә Кәрим бабаја:

— Рәһим ағанын гапысында неһрә чалхаладығымыз јадынндадыр? — деди.

Кәрим баба сүкутла башыны тәрпәтди. Ајрым гызы үстүн кәлдијини һисс едәрәк, өзүнү доғрултду, шән вә ачыг бир сифәтлә сөзә башлады:

— Икимиз дә чаван идик. Рәһим ағанын гапысында гуллуг едирдик, бу чобан иди, мән дә ағанын инәкләрини сағыр, јағ-пендирини тутурдум. Гапыда бундан башга дөрд-беш чобан да вар иди. Һамысы јенијетмә, бығыбурма оғланлар иди. Бир күн неһрә чалхалајырдым. Зөһрә ханым да алачығын ағзында дуруб бахырды. Чанымыз үчүн, чобанларын һамысыны јордум. Бах, бунун өзүнү

елә жордум ки, дүшдүү жердә галды. Зәһра ханым әл-ләрини бир-биринә вуруб гаггылдады:

— Ај Кәрим, чох өјүнмә, Ајрым гызы дөрд-беш кишијә дов кәлди — деди.

Ајрым гызы бу сөзләри сөјләркән Кәрим баба јетим ушаг кими башыны көксүнә дикәрәк, һезин-һезин динләјирди. Ајрым гызынын белә өјүнмәси, Кәрим бабанын сүкутла бүзүлүб дурмасы бирдән-бирә бајагдан Ајрым гызына гулаг асанларын гәһгәһәсинә сәбәб олду. Бу гәһгәһәдән Кәрим баба өзүнү бир гәдәр доғрултду.

— Еһ! Адам гочаланда белә сөзләри чох ешидәр; мән әкәр јазы-позу билсәјдим көстәрдијим икидликләри бир-бир јазар, бөјүк китаб бағлардым. Инсан өзүнү өјмәкдән нә чыхар. Арвад нәдир ки, онун икидлији нә олсун. һај! һај! Беш-он гојун сағыб, неһрә чалхалајыб, јағ-пендир тутуб, дили ағзына сығмыр. Инди мән дејим, сән гулаг ас!

ПӘЛӘНК ОВУ

Кәрим баба сөһбәтинә белә башлады:

— Бизим Борчалы мешәләриндә пәләнк олмадығыны билирсиниз; анчаг габаг заманларда вармыш. Гырх-әлли ил бундан әввәл кәндин јахынлығында бир пәләнк көрүмүшдү. Онун горхусундан мешәјә һеч кәс кетмирди. Бир күн ешитдим ки, кәндин јахынлығында пәләнк үч инәк парчалајыбдыр; ағлым башымдан чыхды. Түфәнкими көтүрүб кетдим. Кәндлә пәләнкин арасы беш ағач оларды. Дәрәни ашдым. Ашағы узанан дашлы-гајалы бир дағ этәји илә мешәнин ичәрисинә кедирдим. Күнүн бу заманы иди; күнәш саралмаға, сулар гаралмаға башламышды. Пәләнки көздән гачырмагағ үчүн јан-јөрәмә бахырдым. Бир дә нә көрдүм?! Узагда ики көз мәш'әл кими јаныр. Бахдым, пәләнк иди; о да мәни көрмүшдү, пәнчәси илә ачыглы-ачыглы јери ешир, чырмаглајырды.

Бир аз да кетмишдим ки, бирдән-бирә пәләнк јериндән атылыб, бағыра-бағыра үстүмә кәлди. Бир даша сөјкәниб, түфәнкими она тәрәф јөнәлтдим. Пәләнкин бир нәчиб хасијјәти вар: һүчума башладығы јердән үч дәфә овун үстүнә атылар. Бу үч дәфәнин һеч бириндә овлаја билмәсә, күсүб кедәр. Галхдығы јердән ики дәфә үстүмә атылды, үчүнчү дәфә аз галды үстүмә дүшсүн. Түфәнкими дикәлтдим, һавада үстүмә кәлиркән, голлары арасындан нишан алдым. Пәләнкдән елә бир бағырты гопду ки, сәсиндән дағ-даш титрәди. Көзләрим гаралды, түк-ләрим үрпәрди. Елә бил ағачлар, дашлар бир пәләнк сүрүсү олуб, үстүмә кәлирди. О ики-үч аддым мәндән аралы бир гаратикан колу јанында јыхылыб нәрилдәјирди. Ики дәгигәдән сонра чаныны тәслим етди. Јахынлашдым. О икид һејваны өлдүрмәјимә пешман олдум, үрәјим көјрәлди, көзләрим јашарды. Түфәнкими бир тәрәфә атыб, габағында диз чөкдүм. Башыны голларым арасына алыб, үзүндән-көзүндән өпдүм.

Пәләнкин дәрисини сојуб евә гајыдандан сонра гоншулар башыма јығылдылар. Дедим ки, Борчалы торпағында бир икид вар иди, о да бу күндән јашамыш. Бундан сонра Борчалы торпағы икид үзү көрмәјәчәк.

Бир саат әввәл сакит вә далғын һалда бир јердә бүзүлүб дуран бу гоча артыг нәзәримиздә бөјүмүшдү. һамымыз башдан-ајаға һекајәјә гулаг кәсиләрәк ону динләјирдик.

КӘРИМ БАБАНЫН АТАСЫ

Кәрим баба сөһбәтдән дојмур, һадисәни һадисәјә, хатирәни хатирәјә чалајырды.

— Мәним атам да көзәл овчу иди. Нағыл едирди ки, бир күн марал овуна чыхмышдым. Дәрәдә көк бир буға овладым. Чешмә башында кабаб бишириб једикдән сонра, узаныб јатмышдым. Бир дә көзләрим ачанда нә

көрдүм? Дөрд бир жанымы думан елө бүрүжүб ки, бир аддым да габаг көрүнмүр. О күн евө гајытмагдан үмидими үздүм. Ахшам олдуғуну навадан билмишдим. Ким билир нө гөдөр јатмышам; нө едөчөјими билмирдим. Дүшүндүм-дүшүндүм, ахырда кечэни бир гаја алтында кечирмөк үчүн јаваш-јаваш даға дырмашдым. Елө учурум, сылдырым гајалыг јерлөрдөн кечирдим ки, ајагымын алтындан бир даш учса иди, бирбаш дөрөјө јуварланыб, парча-парча олачагдым. Нөм дө гаранлыг иди, көз-көзү көрмүрдү. Габагыма бир мағара чыхды. Дурдум, мағаранын ағзындан ичөри бахдым. Бир шеј көрмөдим, чарөсиз мағараја кирдим, аз сонра јухуја кетдим. Бир дө ағыр хорултудан көзлөрими ачдым «—Бу нөдир? Мөндөн башга бурада адаммы вар?» — дедим. Димдик отуруб јан-јөрөми јохларкөн, әлимө бир һөјван гујруғу тохунду, бу бир пөлөнк гујруғу иди. Мән мағараја сығындығым заман о, ојаг имиш. Чүнки јатмыш олсајды хорултусуну ешидәрдим. Бу икид һөјванын мөни бир гонаг кими мағарасына гөбул етдијинө шүбһөм галмады. Өзүмү итирдим. Анчаг горхмурдум: чүнки бу һөјванын чомөрдлијинө әмин идим. Кечэни пөлөнклө бир јөрдө кечиртдим. Сөһөр дан јери ағаранда мағарадан чыхыб, дүнөн марал овладығым јерө кәлдим. Маралын бир будуну мағаранын ағзына кәтириб јавашча ичөри итөлөдим. О күн јенө овладығым маралын этиндөн кабаб бишириб једим. Күнортадан сонра иди, кәндө тәрәф дөндүм. Мағаранын ашағы јанындан кечирдим. Көрдүјүм бир һадисө ајагларымы мисмар кими јерө мыхлады: дөрөнин ичиндө бир пөлөнк узанмыш, бир гурд да онун әтрафында түлкү кими гујруг булајырды. Мөни һөјрөт алды, бир јөрдө отуруб бахырдым. Гурд гујруғуну саллајыб дөрөнин бир о башына кедир, бир дө дөнүб кәлир, гујруғуну бөјрүнө гысараг, дили илө пөлөнки јалајырды. Пөлөнк исө әсла вугарыны позмајыб, јалныз ону ити бахышлары илө сүзүрдү. Гурд бир аз сонра пөлөнкин чөнәсини, бо-

газыны јаламаға башлады. Бу ханнин ријакарлыгла пөлөнки тәрәф едөчөјини һисс етмишдим. Бир ара гурду нишан алыб, вурмаг истәдим. Нөдәнсө фикримдөн ваз кечдим. Гурд бир дө дөрөни доланыб, пөлөнкө јахынлашанда онун боғазындан јапышды. Јазыг һөјван елө бағырды ки, сөсиндөн дағ-даш титрәди. Елө билдим ки, гајалар үстүмө төкүлөчөк. Беш-он дөгигө о көзәл һөјван атылыб-дүшөндөн сонра һәрәкәтсиз галды. Тәәччүб бурасыдыр ки, гурд јенө пөлөнкин боғазыны бурахмаг истәмирди. Өзү исө һөч тәрпәнмирди.

Пөлөнкин өлдүјүнү јөгин етдим: анчаг гурдун да тәрпәнмөсиндөн һөјрөтдө идим. Түфәнкими алыб дөрөјө ендим. Пөлөнк өлмүшдү. Түфәнкин гундағы илө гурду нө гөдөр вурдумса тәрпәнмөди. Бу да мурдар олмушдү. Мән анчаг инди анладым ки, пөлөнк дөрөдө узаныркөн, бу хаин гурд онунла үз-үзө кәлмиш, онун пәнчәсиндөн гуртармаг мүмкүн олмадығындан бу ријакарлыгла ондан чан гуртармаг истәмиш, ахырда да горхудан бағры јарылыб өлмүшдү. Чох әллөшдим, пөлөнкин боғазыны гурдун ағзындан гуртара билмөдим, дишләри килидләшмишди. Чарөсиз гөмөми чыхарыб, гурдун дишләрини чапдым. Елө икид бир һөјванын гурд кими горхаг, тамаһкар бир һөјванын әлиндө өлмөсинө үрәјим јанды.

Бу һадисөдөн хатирө олмаг үчүн пөлөнкин дәрисини сојуб евө кәтирдим.

Атасынын нағыл етдикләрини битирдикдөн сонра Кәрим баба өзүнөмөхсус ағырлыг вө тәмкинлө әләвө етди:

— Инди һаман пөлөнк дәриси мөндөдир. Атамдан јадикар олдуғу үчүн сахлајырам.

Атам ону тәсдигләјәрәк:

— Әлбәттә, һәм буну, һәм дө вурдуғун пөлөнкин дәрисини сахламалысан, — деди, — чүнки дәриләрин һәр бири ики икидин тарихини билдирән гијмәтли хатирәдир.

ГЫЗЫЛ ИТ

Кәрим бабанын Гызыл адлы бир ити варды. Кечә-күндүз бизим гапымыздан ажрылмазды. Оба итләрини һеч севмәздим, чүнки онларын горхусундан обада тәк вә азад кәзинә билмирдим. Узагдан көлкәми көрүнчә сүрү илә үстүмә төкүлүб һүрәрдиләр. Бизим Гызылы өзүмә алышдырмаг үмиди илә һәр күн нә гәдәр чөрәк једирдирдимсә, јенә дә алачыгдан чыхыб, бир јана кетдијими көрүнчә кәсик гулагларыны ојнадараг, галын, боғуг сәси илә һүрәр, нәш'әми позарды. Она көрә Гызылы да севмирдим.

Бир күн алачыгдан чыхаркән Гызыл үстүмә дүшүб, һүрмәјә башлады. Әлимдәки дәјәнәјимлә ити вүра-вүра говдум. Кәрим баба ити вурдуғуму бир нечә дәфә көрмүш, бир сөз демәмишдисә дә, хошуна кәлмәдијини үзкөзүндән дүјмушдум. Бир күн ити вүра-вүра гапыдан говаркән Кәрим баба көрдү. Јахынлашараг:

— Вурма, оғлум! — деди. — Бу, мәним чөрәк ағачымдыр. Бунун бир гардаш гәдәр мәнә јахшылығы кечибдир. Сән бунун индилијини көрүрсән. Бир вахт бунун горхусундан евимизин јанындан гуш гушлуғу илә кечә билмәзди. Бу итә беш јүз манат верән олуб, вермәмишәм. Һәр күчүјүнү отуз-әлли маната сатмышам. Бунун нә гәдәр ағыллы, икид һејван олдуғуну билсән, һеч вурмазсан.

Кәрим баба бу сөзләри дејиб, итин башыны әлләри илә охшады. Сонра јенә үзүнү мәнә тутараг деди:

— Гышлагда идик, пајызын ајдыңлыг кечәси иди. Голунлары јамача јайыб, бир даш үстүндә узанмышдым. Нә вахт јатдығымы һеч билмәмишәм. Ојандығым вахт һава гаралмыш, дөврәми дә галын думан алмышды. Елә гаранлыг дүшмүшдү ки, көз-көзү көрмүрдү. Чомағы көтүрүб јеримдән галхдым. Сүрүдән хәбәр јох иди. Гызылы чағырдым. Чаваб вермәди. Дәли кими о кечәни сәһәр етдим. Анчаг мәнә үмид верән бу ит иди: билирдим Гызыл сүрүдән ажрылмаз. Дан јери ағарар-ағармаз уча бир

тәпә башына дырмашдым. Ашағыја бахдым. Думандан һәр шеј гара көрүнүрдү. Јенә, Гызыл! Гызыл! дејә бағыраркән дәрәдән боғуг бир сәс ешитдим. Илдырым сүр'әти илә дәрәјә атылдым. О, сүрүнү ики тәпә арасына јығмыш, өзү дә јол ағзында дуруб һүрүр, мәни сәсләјирди. Өзүмү Гызыла јетирдим. Мәни көрән кими севиндијиндән гујруғуну саллајыб, гулагларыны дикләјәрәк, мәни јаламаға башлады. Сүрүјә гурд кирдијини о саат билдим. Сүрүнүн ичинә кирәндә үч гурд өлүсү көрдүм. Ишин нә јердә олдуғуну анладым. Сүрүјә гурд дарашанда, Гызыл онларла боғуша-боғуша сүрүнү бу ики тәпәнин арасына сыхышдырмыш, бурада гурдлара һүчүм едиб, бир-бир онлары боғу өлдүрмүшдү. Гызылын бојнуна нечә сарылмышам... Үзүндән-көзүндән нечә өпмүшәм... Сонра көк бир гочун гујруғуну кәсиб габағына атмышам.

Ифтихар һисси илә сөһбәтини тамамламаға чалышан Кәрим баба Гызылы охшајараг:

— Инди бунун нә чүр ит олдуғуну билдинми? Бу, ит дејил асландыр, әждаһадыр — деди.

Кәрим бабанын бу тә'рифиндән сонра Гызылла барышмыш, сәмими бир дост олмушдуг.

СҮМСҮ

Кәрим баба илә армуд ағачы алтында отурмушдуг. Мән дәрәдән топладығым дашларла ојнајырдым. Кәрим баба фит чала-чала бир јаш чубуғу јонурду. Кәрим бабанын јени бир шеј гајырмаг истәдијини анладым, јанына кедәркән о, галын, боз бығлары алтындан күлүмсәјәрәк:

— Сәнә сүмсү гајырырам — деди.

— Сүмсү нәдир? — дејә сорушдум.

— Сүмсү гуш кими охујур, бунунла гызылгуш баласы тутурлар — деди.

Кәрим бабаја даһа да јахынлашараг, көзләrimi әлләриндән көтүрмәз олмушдум. Чубуғун ортасындан ики

бармаг гэдэр кэсиб, үстүнү көтүрдү. О, жерэ јаш от гөј-дугдан сонра кэсији галпагы үстүнэ басараг:

— Бах, сүмсү будур! — деди вэ ушаглара мэхсус бир севинчлэ сүмсүнү ири додаглары арасына гысыб, чалмаға башлады.

Мэн сәбиренз һалда сүмсүнү дартыб әлиндән алыр-кән о, бүрүшүк көзләриндә, галын, ири додагларында дашгын севинч гыгылчымлары учушараг:

— Гызылгуш баласыны бу сәслә чагырыр — деди.

Сүмсүнү инди мән чалыр, о исә өјрәдирди вэ биличилији илә өјүнүб, мәгрур бахышларла мәнә бахыб кү-лүрдү.

— Бунула гызылгуш баласыны нечә тутарлар? — дејә мән сорушдугда, Кәрим баба мәнә бу мәлуматы верди:

— Гызылгуш јувасыны чох вахт су кәнарында, уча ағачларын башында тикәр. Балалары јумуртадан чыхан кими овладығы гушлары өлдүрүб ганыны ичәр, сонра да о ганы гусуб балаларына једирәр. Балалары бир гәдәр бөјүдүкдән сонра, овладығы гушу су кәнарына апарар, түкләрини јолар, чәмдәјини суда тәмиз јудугдан сонра парчалајыб, балаларынын габағына атар. Балалары ганадланыб учмаға башладығы вахт тутдуғу ову кәтириб јувасынын ағзына бирдән-бирә бу-рахар, гуш өлүм пәнчәсиндән гуртардығыны көрүнчә, пырылдајыб учмаг истәркән гызылгуш балалары һүчум едәр, дәрһал ону тутуб јејәрләр. Анасы балаларына бу чүр овчулуг өјрәдәр. Балаларынын бу заманы аналары үчүн дә горхулудур, јахын кәләрсә о саат һүчум едиб, ону да парчаларлар. Она көрә дә овладығы гушла јува-сына јахын бир ағача гонар вә өзүнә мэхсус бир сәслә балаларыны сәсләр. Онларын учуб кәлдијини көрүнчә, ову бурахыб гачар. Гызылгуш балаларыны овчулар бу вахтлар тутарлар, јуваларына јахын бир јердә тор гуруб, ичинә тојуг, кәклик бурахарлар. Чыр-чырпыдан, отлар-

дан гајырдыглары кичик дахмаларда кизләниб бир әллә торун ипини тутар, о бири әллә дә сүмсүнү чаларлар. Гызылгуш балалары аналарынын ов кәтирдијинә алданыб, өзләрини тордакы гушун үстүнә атанда овчулар ипи тез чәкир, тор бағланыр, гызылгуш балалары да торун ичиндә галырлар.

Гызылгуш балалары бу заман чох ачыглы олурлар. Өзләрини инсан әлиндә әсир көрөндә үрәкләри партлар, инсана һеч алышмазлар. Она көрә дә овчулар гызылгуш балаларыны тутунча, ијнә илә көз гапагларыны бир-биринә тикәрләр. Ики-үч күн ач сахлар вә јаваш-јаваш әт вериб өзләринә алышдырдыгдан сонра көз гапагларыны ачарлар. Гушчуғазларын ачығы бу чүр сөнәр, сәһиб-ләринә алышарлар. Овчулар гызылгуш, тула көтүрүб ова чыхарлар. Тулалар колларын, гамишларын арасына сохулуб өрдәк, газ, кәклик, гырговул вә турачы галды-рынча гызылгуш һүчум ејләјиб овлар.

ЧАН ГОРХУСУ

Сентјабрын исти күнү иди. Күнәш јандырырды. Ит-ләр, чобанлар мешәләрә, сәрин көлкәликләр алтына чә-килмишдиләр. Биз дә алачыгын ичиндә һәр биримиз бир јанда узанмышдыг. Сары тојугум да чүчөләрини башына јығыб, армуд ағачы алтында ешәләнир, дәнләнирди. То-југ бирдән-бирә ачыглы сәслә гаггылдады. Чүчөләр дәрһал учараг колларын арасына сохулдулар.

Бу заман бир гуш алачыгын ағзындан илдырым кими шыгыјыб, јүкүн алтына сохулду. Гүввәтли ганад чалы-масына бәнзәр бир сәс һәлә дә алачыгмызын үстүндә ецидилирди. Бир-биринин архасынча баш верән бу һа-дисәләрдән өзүмүзү итирмиш һалда алачыгдан кәнара чыхдыг. Алачыгдан он-он беш аршын учада бөјүк бир гуш ири ганадларыны ачмыш, одлу вә ачыглы бахыш-ларла бизи сүзүрдү. Анам:

— Гызылгушдур — деди, сонра чүчэлэри тутмамасы үчүн элинэ бөжүк бир ағач алыб киш, киш едэрэк, гызылгушу говламага башлады. Биз алачыга кирэн гушун архасынча кетдик. Биздэн эввэл гардашым жүк алтында бир бучага сығынмыш гушу галдырыб, севинэ-севинэ:

— Тутдум, кәкликдир — деди.

Гардашымын этрафында севинчимдэн атылыб-дүшә-рәк:

— Вер мән дә бахым — дејә бағырдым.

Бу заман анам ичәри кирди. Кәклији элимиздә көрүнчә:

— Чанынын горхусундан јазыг өзүнү алачыга салыб-деди.

Гызылгуш пәнчәсиндән гуртарыб өзүнү инсан элиндә әсир көрән кәклик һәјәчанла чырпыныр, дартыныр, әл-ләримизи димдикләјирди. Гардашым:

— Ганадларыны баглајым, гачмасын — деди.

— Јох, оғлум, бу һејван бизим евимизә сығынмыш-дыр. Ону азад едир; бахсаныз а, горхусундан јазығын үрәји ағзына кәлир, — дејә анам чаваб верди.

Бу сөзләри анам елә сөјләди ки, гәлбимиздә риггәт доғду. Артыг һамымыз онун азад едилмәси тәрәфдары идик. һамымыз алачыгдан чыхдыг. Гызылгуш учуб кетмишди. Кәклик дә о кичик көзләрини көјә дикәрәк бахыр, дүшмәнин кетмиш олдуғуну билмәк истәјирди. Гардашым гушу бирдән-бирә һаваја атараг:

— Уч, кет! — деди.

Кәклик онун элиндән ох кими чыхды вә бир анда мешәнин ағачлары арасында јох олду.

Һамымыз бағырышараг, кәклијин архасынча хејли бахдыг.

БИЧИН

Сәһәр-сәһәр алачығын ағзында ојнајырдыг. Кәнд ушаглары әлләриндә бадја, мис каса дәрәјә енирдиләр.

Гардашым онларын далынча:

— Намаз, Намаз, һараја кедирсиниз? — дејә чағырды. Намаз архаја дөнәрәк јарымағыз:

— Горуга кедирик, горуга, чијәләк дәрмәјә, — деди.

Биз дә архаларынча гачыб јетишдик, дәрәни кечдик, кичик бир чығырла мешәјә доғру галхдыг. Ики чағрым гәдәр кетмишдик ки, узагда бичинчиләрин орагларынын гат-гарышыг сәсләри гулагымыза јетишди. Севинчимиздән сычрадыг. Бир аз сонра артыг талада идик. Бичинчиләр сыра илә дурмуш, көбәјә гәдәр галхмыш јаш оту бичир, гадынлар, ушаглар исә отларын арасындан чијәләк јығыр вә гурумуш отлардан өтәдә, бәридә таја вуррудулар. Биз дајанармыјыг? Јетишән кими горуга атылдыг. Чијәләкдән дојунча једик. Сонра јумшаг отларын, дәрзләрин үстүндә атылыб-дүшмәјә, бағырышмага башладыг. Бичинчиләрдән бири орағыны бөжүк бир гангалын көкүндән ендирикән гуш балалары «чик-чик» едиб, кичик ганадларыны чырпараг, галын отлар арасына сохулдулар. һамымыз ораја гачдыг. Бичинчи әјилиб, овчунда тутдуғу бир гуш баласыны мәнә узадараг:

— Ал — деди.

Севинчәк әлими ачдым. Гушу овчума гојду. Овчуму ачаркән әлләрим ал ган ичиндә иди. Түкләрим үрпәрмиш бир һалда «Ај, бу нәдир?» дејә гушу јерә атдым. Ораг онун һәр ики ајағыны бичмиш, кичик һејван ајагсыз галмышды; бир әлләrimi ал-гырмызы бојајан гана, бир дә отлар үстүндә инилдәјә-инилдәјә сүрүнән о кичик һејвана бахдым.

Гәлбимдә ачы бир һисс доғду. «Топал һејван, сәни артыг ким бәсләјәчәк?» — дедим. һамы бичилмиш горугун тикан кими дуран отлары үстүндә инилдәјә-инилдәјә сү-

рүнэн гушчугаза бахырды. О бири гушлары тутмуш олан ушаглар топал гушу овучлары ичинэ алыб тамаша етдикдэн сонра, јенэ отлар арасына бурахдылар. О күнкү нәш'эмэ зәһәр гатылмыш олдуғундан чох далгын идим. Бир саат сонра обаја дөндүк.

Бу әһвалатдан узун илләр кечмишдир. Анчаг бу күндә о ганлы вагиәни унутмамышам.

ЈОЛДАШЫМ РЗА

Чүмә ахшамлары мәним эн чох севдијим күн иди; чүнки һәр һәфтәнин бу күнү атам шәһәрдән кәләрди. Бир тәпә башында отуруб, сәбирсизликлә атамын јолуну көзләрдим.

Ахшамүстү иди. Обада кәзинирдим. О күн сүдчүләрдән бири шәһәрдән чох тез гајытмышды. Ону узагдан көрүңчә јанына гачыб, атамы сорушдум. Сүдчү чубуғуну галын додагларынын бир тәрәфинә гысараг, о бири тәрәфиндән түстүнү бурахдыгы һалда күлүмсәјәрәк:

— Атаң бу күн кәлмәјәчәк, иши вар — деди.

Бу сөз илдырым кими мәни сарсытды. Мә'јус вә далгын һалда кери дөндүм. О исә архамдан чагырыб:

— Еј, бура бах! Кәләчәк, сәни алдатдым, мән бу күн тездән чыхмышам — деди.

Чаваб вермәдән јолума давам етдим. Күнәш гызыл сачларыны дәрәләрдән, мешәләрдән јаваш-јаваш топлајараг гәрбә, јүксәк дағлар архасына чәкилмәјә, уча ағачларын көлкәләри шәргә доғру узанмаға башламышды. Сүрүләр, нахырлар мөләшә-мөләшә обаја доғру гачырды. Мән дә бир тәпәдә отуруб о курултуну динләјир, о чанлы лөвһәни сәјр едирдим. Чадырымызын ағзында ат кишиәмәси ешитдим. Дөнүб бахынча нә көрдүм? Атам.. Севинчимдән ајағларым бир-биринә долаша-долаша јү-јүрүб бојнуна сарылдым. Атам јолдашым Рзаны да өзү илә кәтирдијиндән севинчим бир гат даһа артмышды.

Севинмәзмијәм? Чүчәләрим, чешмәләрим, көјәм ағачларымы көстәрмәк үчүн јени адам тапмышдым. Бир финчан чај ичән кими галхдыг. Тојугларымдан башлајараг көјәм ағачларымы, дәрәдәки чешмәләрим бир-бир көстәрдим. Сонра обаја кәлдик. Сүрүләрин ичинә сохулдуғ. Гузуларла, оғлағларла ојнадыг, онларла бәрәбәр атылыб-дүшдүк. Артыг гаранлыг дүшүр, сәјрәк думан уча дағлар башындан дәрәләрә, мешәләрә енирди. Көј үзү тәмиз олдуғундан шимал тәрәфдәки бир-ики булуд дәннз ичиндә кичик тәпәчикләр кими көрүнүрдү. Һәр икимиз әл-әлә вериб јүјүрә-јүјүрә евә кәлдик.

ЈАҒЫШ

Атам чадырымызын јанындакы армуд ағачы алтын-да отуруб Кәрим баба илә сәһбәт едирди. Кәрим баба бирдән-бирә көзләрини шимала дикәрәк курлајан бир сәслә: «Аллаһ, сән сахла!» деди. Бу сөzlәри елә сөјләди ки, һамымызда бир һәјәчан доғду.

Бүрүшүк вә титрәк әли илә көјүн шимал тәрәфиндәки кичик гара булуду көстәрәрәк:

— О илан гүјруғу кими гара булуду көрүрсүз? Чох зијанкар булуддур, — деди. — Бу, зијансыз кечмәјәчәк.

Атам е'тинасыз чаваб верди:

— О булуд бурадан чох узагдыр, бизә зијаны дәјмәз.

Кәрим баба ири папағлы башыны, узун, чал сағгалыны ојнадараг, бир даһа диггәтлә булуду сүздүкдән сонра:

— Буна ојнаг булуд дејәрләр — дејә сөзүнә давам етди. — Бу һәр јери кәзәр, амма чох дурмаз. Бир саат јағса аләми туфана верәр. Ики саат чәкмәз ки, тојуг кими балаларыны башына јығыб кәзмәјә башлар. Бу булуддан көзүм һеч су ичмир, еһтијаты әлдән вермәк олмаз. Алачыгын хәндәјини тәмизләмәлијәм.

Кәрим баба дуруб кетди. Биз дә атамла алачыға дөнүб, јорғун олдуғумуздан тез јатдыг. Сонра нөләр олдуғуну билмирәм, бу гәдәр хатырлајырам ки, атам мөни голлары арасында јук үстүнә узадаркән, гулагларымын дибиндә курлајан бир сәсдән көзләримн ачдым. Этрафыма бахдым. Атам, анам һәр икиси алачығын ичиндә лимдик дурмушду.

Атам кичик гардашым Әсәдулланын бешијини јухары галдырмыш, анам да кичик бачымы гучағына алмышды. Сел курулту илә алачығын ичиндән ахыб кедирди. Јағыш дамчылары башымызын үстүндә алачығын кечәләрини кум-кум гамчылајырды. О кечәки туфандан јалныз бу гәдәр көрә билдим.

Сонра јенә јатмышам. Сәһәр көзләримн ачдығым заман күнәш доғмуш, шәфәгләрдән һөрүлмүш сачларыны отлу-чичәкли дағларын, јамјашыл дурән мешәнин үстүнә дағытмышды. Тез алачыгдан чыхдым. Һава о гәдәр саф, о гәдәр көзәл иди ки, һәр шеј инсанын үзүнә күлүрдү... Кечәки јағышдан чичәкләрин, јарпагларын учларындан салланан дамлалар күнәшин ал шәфәгләри алтында алмаз дәнәләри кими парыл-парыл парылдајыр, этрафына инчә телли нурлар сачырды. Кичик гушлар јашыл будагларда ганадларыны күнәшә доғру ачараг һәм гурудур, һәм дә көзәлликләрә бахыр, о ләтафәтә бүрүнмүш тәбиәти дадлы нәғмәләри илә алгышлајырдылар.

Анам кечәки јағышдан исланмыш шејләри Ајрым гызынын көмәји илә алачыгдан чыхара-чыхара:

— Аллаһ кәссин белә јајлағы, елә бил башымыза јер гәһәтди. Бу нә диррикдир: исланмамыш шеј галмајыб. Һәлә кечә көзләримн бир тикә дә јуммамышам — сөјләнирди.

Атам да:

— Ај дәли, чөлчүлүкдүр, үрәјини сыхма, бунун да бир нәш'әси вар — дејә анама тәсәлли верирди.

— Белә нәш'әни истәмирәм. Сизин үчүн нә вар ки, өзүнүз чөллү, көрдүјүнүз дә елә бу — дејә анам чаваб верди.

Бу аралыг бирдән-бирә чүчәләри, тојуғуму хатырлајыб, чәлд һинә тәрәф јүјүрдүм. Һинин ағзындакы дашы көтүрәндә көрдүм ки, һинин ичи көл бағлајыбдыр. Бу фачиәли мәнзәрәни көрмәјимлә «Вај, чүчәләрим боғуллублар». — дејә гышгырмағым бир олду. Дәрһал анлә үзвләри этрафымы бүрүдүләр. Атам:

— Јазыг чүчәләр, һеч јадымыза да дүшмәјибләр — дејә тәәсүфүнү билдирди, сонра башымы охшајараг, өз һәрәкәти илә мәнә санки тәсәлли вермәк истәди.

Анам:

— Мәним фикримә кәлминди, амма нә едәк, өз башымызын һајына галмышдыг — деди.

Әлими һинә сохуб, боғулмуш чүчәләри сујун ичиндән бир-бир чыхартдым:

Анам:

— Јаман көзә ох батсын! — деди, һәр көрән: «Бунлара нә верибсән ки, дәриләринә сығмырлар» дејирди. Бунлара һансы бәднәзәринсә көзү дәјди. Фикир етмә, оғлум, гада-баламызы апарыблар.

Артыг нә едәчәкдим? Олан олмуш, кечән кечмишди.

ИКИД УШАГ

Обамызын шимал тәрәфи гәрбдән-шәргә доғру узанмыш чылпаг гајалыг, даһа сонра галын бир мешәлик иди. Дәрә, гәрбә доғру кетдикчә гајалыг, дағлыг, ири вә ојуг дашларла долу јерләрдән ибарәт иди. Биз оралара кетмәјә горхардыг, чүнки кәндлиләр «ајы вар» дејә бизи горхутмушдулар. Бу горху учундан дәрәнин гәрб тәрәфинә кетмәздик.

Икинди чағы иди. Обада «Дурсуну ајы басыб» дејә сәс гопду. Кәндлиләр дәјәнәк, түфәнк, ит көтүрүб кетди-

ләр. Бүтүн оба ахды. Мән дә чамаата гошулуб кетдим. Нәдән горхачагдым, Кәрим баба орада иди. Көмәжә кедирмишәм кими, һәтта әлимдә јекә бир дәјәнәјим дә варды. Намымыз низамлы гошун кими, санки бир гала алмаға кедирдик. Дәрәни ашдыг. Ајы дәрәсинин дағлыг тәрәфиндән дырманырдыг. Јухарыда гат-гарышыг бир сәс ешидилди. Игләр гујругларыны, гулагларыны шәкләјәрәк, бирдән-бирә һүрмәјә, үстүмүзә јүјүрмәјә башладылар. Намыда бир рәшадәт вә шүчаәт доғду. Тәпәни дырмандыг. Дурсун әлиндә түфәнк мәгрур бир һалда бизи гаршылајараг:

— Вурдум. Голтуғунун арасындан вурмушам. Аз гала кафир мәни боғмушду — дејә чамаата гарышды.

Инди һәр кәс Дурсундан мәлумат алмаға чан атырды. Нәһәјәт, бәлли олду ки, бу горхмаз ушаг түфәнклә о тәрәфләрдә кәздији заман өз јувасы ағзында ики баласы илә ојнајан јекә бир ајы илә үз-үзә кәлир. Ајы Дурсуну көрүнчә архасынча дүшүр. Дурсун гачыр, ајы го-вур; нәһәјәт, Дурсун башыашағы гачмағын чәтин олдуғуну көрәндә өзүнү топлајыб, кери дөнүр вә ајыны нишанлајыб, ики голлары арасындан вурур. Ајы алдығы јарадан гүввәтини итириб, јерә јыхылыр. Дурсун кәндә дөнүб, бу вағиәни хәбәр верир. Бир нечә киши илә ајы вурлан јерә кәлирләр.

Биз ајы вурлан јерә јетишәр-јетишмәз итләрдән бири ајыны јахалады. Јаралы һејван бағыра-бағыра ону голлары арасына алыб елә сыхды ки, көпәк гара ағзыны ачыб вар күчү илә зинкилдәди. Кәндлиләр, ағач, гәмә күчү илә ити ајынын пәнчәсиндән гуртарынча ит гулагларыны саллајараг, гујругуну бөјрүнә гысыб, бирбаш обаја гачды.

Бу гәрар илә ајы итләрин һамысыны бир-бир гачыртды. Анчаг өзү дә чандан, тагәтдән дүшмүшду. Нәһәјәт, кәндиләрдән бири ајыны түфәнклә вуруб өлдүрән кими, һамы ајынын јувасына доғру ахды. Ајы јувасы дәрәнин

этәјиндә кичик, тәбини бир мағара иди. Мағара о гәдәр кичик иди ки, ичиндәки ики ајы потасы¹ апачыг көрүнүрдү. Һәр икиси бир-биринә сығыныб, горхаг бахышларла мағара ағзындакы адамлара бахырды. Мағаранын ичи јумшаг ағач габыглары илә дөшәнишиди. Көрүнүр аналары чалышмыш зәһмәтә гатлашмыш, гырдығы ағачларын ән јумшаг габыглары илә мағаранын ичини бир халы кими дөшәнишиди. Ахырда онларын угрунда чаныны да фәда етмәкдән чәкинмәмишди. Хүласә, о кичик јетимләри чомагларын башы илә вура-вура мағарадан чыхардылар. Бојунларына кәндир бағлајыб, кәндә кәтирдиләр. Бир аз әввәл әзраил пәнчәсиндән гуртарымыш кими гујругларыны јанларына гысыб бағыра-бағыра гачан итләр инди бу һејванчығазлара гаршы аслан кәсиләрәк, дөрд јандан һүчум етмәк истәјирдиләр. Кәндлиләр зор-күч бу һејванлары итләрин пәнчәсиндән гуртара билдиләр.

Кәнд һәјатында тәбиәтин о зәккин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр вардыр!.. ушаглыгдан гәлбимин дәринликләриндә из салмыш о рәнкарәнк, о гијмәтли вә силинмәз хатирәләр!..

1910

¹ Пота — ајы баласы.

ИНТИҺАРМЫ, ЈАШАМАГМЫ?

он баһарын¹ гаран-
лыг бир кечәси иди.

Булудлар бир-бири-
нин үзәринә жығылмыш, орталыгы дәрин бир зүлмәт
бүрүмүшдү. Хезанын сојуг рузикары хезәлләри һезин бир
хышылыты илә гопарыб чухурлара говур, ағачларын вә
диварларын дибинә ала-бәзәк бир халы кими дөшәјирди.

Тифлис шәһәрини ики һиссәјә ајыран Күр чајы саһил-
дәки ири дашлара вә ғајалара чарпарағ, һиддәтлә чағ-
лајырды.

Кечә кечмиш, чырағлар сөнүш, тәбиәти гаты бир
гаранлыг бүрүмүшдү. Күрүн ашағы саһилдидә кичик
пәнчәрәдән бир чырағ әтрафына сөнүк-сөнүк ишыг са-
чырды. Орада бир нәфәрин көзүнә јуху кетмирди. Гәл-
биндәки изтираб вә һәјәчаны әкс етдирән далғын көзлә-
рини бир нөгтәјә дикәрәк, дүшүнүр, дүшүнүр, јата бил-

¹ Сөн баһар — пајыз

мирди. Бирдән гәлбинин дәринликләриндән гоһан бир
«аһ» сәдасы отагдакы сүкуту бир анлыға позду. Јанагла-
рыны ики дамчы јаш ислатды. Додағлары биихтијар гы-
мылданлы: «Ај, дүканым јарылды, вар-јохум әлимдән
чыхды. Бир јығын оғул-ушағ... гоча атам... Инди мән нә
едим? Бир гәдәр пул әлдә едә билсәјдим». Бу сөзләри
пычылдадыгдан сонра о, башыны јастыгдан галдырды.
дизләрини әлләри ичинә аларағ: «Нә пис зәманәдир»
бириси јыхыларса, бу мәхлуг инсанлыг вәзифәсини уну-
дуб, ону тәпикләри алтында әзмәјә чалышыр, әл тутмағ,
борч вермәк белә истәмир» — дејә бир анлыға фикрә
далды, јенә мә'јус бир һалда башы јастыға дүшдү, көз
һанағлары јумулду, үзү јазыг бир көркәм алды. О јенә
кәсик-кәсик нәфәс алыр, јатмајыб дүшүнүр, һәјат вә
мәишәтлә пәнчәләшир, зейниндәки ачы дүшүнчә вә сы-
хынты гәлбиндә дәрин ағры вә сағалмаз јаралар ачыр-
ды. О бирдән-бирә көзләрини ачды, ахшамдан бәри зей-
нини јоран вә бүтүн варлыгычы чејнәјән долашыг дүјүнү
ачмыш кими јериндән сычрады. Көзләриндә үмид шә'лә-
си парлады. Јаваш-јаваш чарпајыдан енди. Палтосуну
чијиннә аларағ, отағын ичиндә кәзинмәјә башлады. Өз-
өзүнә: «Гоншумуз Аванес һәм көһнә достум, һәм дә оғ-
лумун кирвәсидир. Она фәлакәтими сөјләјиб, бир гәдәр
борч ала билсәм, аз-чоһ аиләмә бир газанч мәнбәји та-
парам» — деди. Симасыны бир үмид вә севинч шәфәглә-
ри ишыгландырды. Анчағ о үмид ишыгы узун сүрмәди,
о, јенә әввәлки пәришанлыг ичиндә галды. Көз һанағлары
шиддәтлә ачыларағ, нәфәси кәсилә-кәсилә:

— Әкәр вермәсә?! — дејә билди.

Бир дәгигә сонра башыны галдырарағ, титрәк вә гы-
рыг бир сәслә: «О заман интиһар етмәкдән башға чарәм
јохдур» — деди. Бу дүшүнчәләр ичиндә јаваш-јаваш
чарпајысына јахынлашарағ, јатағына кирди. Беш дәгигә
сонра о, рә'јалар ичиндә јатырды.

Сәһәр көзләрини ачдығы заман күнәш доғмуш, илыг

шэфәгләрини кайнатын һәр кушәсинә јајмышды. Чәкдији изтираб вә јухусузлугдан гызармыш көзләрини күнәшин кәскин шэфәгләри гамашдырырды. Сүр'әтлә чарпајыдан енди, јујунду, кејинди. Кирвәси Аванесин јанына кедәчәк иди. Гапыдан чыхмаг истәркән мүдһиш бир хәјал ајагларыны јенә мисмар кими дурдуғу јерә мыхлады.

— Әкәр Аванес кирвә вермәсә? Бәс онда?.. Оф, илаһи, чолуг-чочугуму атасыз бурахма!

Елә бу заман гапы дөјүлдү. Аслан кедиб гапыны ачды. Кәлән Аванес иди. Отаға киринчә:

— Аслан, нә фикирдәсән? — дејә сорушду.

— Һәлә һеч бир фикирдә.

— Дүканына мал алмаг үчүн сәнә нә гәдәр пул лазымдыр?

Аслан башыны ашағы дикиб, чаваб вермәди. Аванес сөзүнү бир дә тәкрат етдикдә, Аслан:

— Алты ај мүддәтинә үч јүз манат борч алсам...

Аванес онун сөзүнү кәсәрәк:

«Елә мән дә сәнә вермәк үчүн үч јүз манат пул кәтирмишәм» — дејиб, пулу достуна верди.

Асланла Аванес көһнә дост олдуғу кими, арвадлары Марал вә Асмик дә бир-бири илә јахын идиләр. Бу ики гоншу тез-тез көрүшүр, бир-бириндән хәбәр тутур вә һәр ики айләнин хәјир-шәриндә ән јахын бир гоһум кими иштирак едирдиләр.

Асланын гоча бир әмиси вар иди. Евдә һамы ону севир, һамы она һөрмәт вә мәнәббәт бәсләјирди. Марал кечә-күндүз пәрванә кими бу хошсима гочанын башына доланырды. Онун ады Баба иди. Бу јохсул вә сонсуз гоча бүтүн дәрдини бу аиләдә унудур. Аслана оғлум, Марала гызым дејирди. Аванес онун сөһбәтиндән чоһ хошланыр, тез-тез онун јанына сөһбәтә кәлирди.

Бир күн Баба ағыр хәстәләнди. Һәким кәтирдиләр, дава-дәрманынын хәјри олмады. Евдә бөјүк, кичик—һамынын гапы гаралмышды. О әзиз гочаны итирмәк һамы-

ја ағыр кәлирди. Аванес вә Асмик һәр күн Бабаны јолухурдулар. Бир һәфтә сонра Баба вәфат етди. Табуту евдән Асланла Аванес көтүрдүләр.

Аслан әмисини чоһ һөрмәтлә басдырды. Бабанын һәфтәси верилди. Адамлар јејиб-ичәндән сонра, Аслана вә Марала башсағлығы вериб кетдиләр, јас евиндә Аванеслә Асмикдән башга һеч кәс галмамышды. Марал Аскикин ағыр тәрпәндијиндән ушағын бу күн-сабаһ дүңја-ја кәләчәјини билиб, дил-ағыз еләди:

— Асмик бачы, сағ-саламат гуртарасан, дөрд-беш күнә доғарсан. Аллаһ оғул версин. Сиз бизә бачы-гардашдан артыгсыныз. Чоһ зәһмәт чәкдиниз.

— Марал бачы, Баба кими кишинин јолунда адам чанындан да кечәр — дејә Аванес Маралын сөзләрини чавабсыз бурахмады. Сонра күлә-күлә:

— Аслан, оғлум олса адыны Баба гојачағам, инчимәзсән ки? — деди.

— Нијә инчијирәм, ики евин дә көзүнүн ишығы олар. Бу сөһбәтдән бир нечә күн сонра Аванесин оғлу олду. Марал Асмикә доғма бачы кими гуллуг едир, балаларына бахыр, хөрәјини биширди. Ушағын адыны Баба гојдулар. Доғрудан да, ушаг һәр ики евин көзүнүн ишығы олду.

II

Јанвар ајы иди. Гар парчалары ағ чичәк кими һавада учушурду. Ермәниләр Күр чајынын галын бузларыны гырараг, хачы суја салмаг ајинләрини битирдикдән сонра охуја-охуја көрпү башындакы килсәјә кәлирдиләр. Изднһамын бир башы килсәнин ағзында, о бири башы көрпүнүн ахырында икәи шиддәтли бир курулту ешидилди. Көрпүнүн ортасында бир вәлвәлә, һәјәчан гонду. Анчаг курултунын нә олдуғуну анламајан чамаат даһа артыг дәһшәтлә бир-бирини сыхараг, итәләјәрәк, өзләрини бир ан әввәл килсәјә чатдырмаға чалышырды. Һеј-

нат! Јени салынмыш көрпүнүн бир күнлүк белә давамы олмадығыны вә ону ме'марын пул учундан бу гәдәр хә-сислик көстәрдијини ким дүшүнә биләрди? Бир анда жүзләрлә адам бир-биринә сарылараг, дондуручу чаја гәрг олмуш, әтрафы фәрјад вә шивән бүрүмүшдү. Мүд-һиш фачиәдән хәбәр тутанлар саһилдә топланыр, бә'зи-ләри узагдан-узаға тамаша едир, бә'зиләри дә өз адам-ларынын имдадына гачырдылар. Тәсадүфән Аслан да тамашачыларын ичиндә иди. О, чајын саһилиндә дәрин бир һәјәчанла дајанараг бу мүдһиш фачиәни сејр едир-ди. Бирдән досту вә гоншусу Аванесин дә су үзәриндәки буз парчаларына јапышдығыны вә гуртулуш үчүн һеч бир имканы олмадығыны көрдү. Аслан артыг дајана биләр-дими? Палтарыны сојунараг өзүнү илдырым кими она јетирди. Мин бир фәлакәтдән сонра ону саһилә чыхарыб евинә кәтирди. Аванес бир аз өзүнә кәлдикдән сонра:

— Аслан, биз дин ажры гардашыг. Сән гардашлыг борчуну јеринә јетирдин. Бир инсанын һәјатыны хилас етмәк, она һәјат вермәк — бундан бөјүк нә ола биләр? Өмрүм олдугча сәнә миннәтдарам — деди.

Аслан дәриндән нәфәс алды, достуну мәмнун бахыш-ларла сүзәрәк деди:

— Сәни мән дејил, өзүн гуртардын! Бир ил әввәл мән дә һәјатын амансыз зәрбәләри алтында әзиләрәк, ба-шымы итирдим заман интиһара гәрар вермишдим. О, интиһардан мәни сән гуртардын. Әкәр гуртармасајдын бу күн сән вә о заман мән һәјата вида етмәјә мәчбур идик. Бизи гуртаран арамыздакы достлугдур!

1910

КӨБӘЛӘК

ифлиседә олдуғум күнләрин ән бәхти-јар саатларыны

«Кәнчә бағы»нда кечирирдим. Гајнашан курултулу һә-јатдан өзүнү бир даг јамачына чәкмиш вә һәр тәрәфи уча, галын диварларла гумаглашмыш бу бағын ири дә-мир гапысындан ичәри киричә һәр шеји унудур, гар-шымда башга дүнја, башга аләм ачылырды. Тәбиәтчә ән көзәл бир лөвһәјә тәглид едиләрәк дүзәлдилмиш бу ба-ғын чох тәбни көрүнән пәришан көзәлликләри, долашыг ениш-јохуш јоллары, башларыны бир-биринә әјмиш уча вә сых ағачлары варды. Һәр күн кәсә чығырларла аша-ғыја, дәрәјә гәдәр енәр вә орада бир даш үстүндә оту-руб, саатларла фикрә кедәр, дүшүнәрдим.

Пајызын думанлы бир күнү иди. Адәтим үзрә «Кәнчә бағы»ны кәздикдән сонра гыса аддымларла евә гајыдыр-дым. Бирдән-бирә архадан ешидилән бир сәсдән кери дөндүм. Үст-башы тәмиз, сәлигәли кејинмиш бир кәнч

эли илэ «дур!» ишарэсини верди. Дурдум. Јахынлашды. Көрүшдүк.

Онуила кечэн ил Бақыда, достларымын биринин евиндә көрүшмүш, таныш олмушдум. Достум мәни она тәгдим етдији заман Гулубәј јериндән галхараг, әлимин сыхдыгдан сонра:

— Сизинлә таныш олдуғумдан өзүмү чох хошбәхт санырам. Бундан сонра тез-тез көрүшәр, һәјата јени ајаг басдығым үчүн билмәдијим бир чох шејләри сиздән өјрәнәрәм. Шүбһәсиз, буну мәнән әсиркәмәјәчәксиниз, дејилми? — деди.

Илк дәфә көрдүјүм вә јахындан танымадығым бу кәнчин нәзакәти гаршысында сыхылараг, сакит бир һалда:

— Биринчи көрүшдә һаггымда бу гәдәр һөрмәт көстәрмәнизә гаршы тәшәккүр едирәм. Сизә өјрәтмәк дејил, сиздән өјрәнмәк вә сөһбәтиниздән истифадә етмәк үчүн ән дәјәрли саатларымы фәда етмәјә һазырам, — дедим.

О мәним бу сөзләримдән чәсарәтә кәләрәк, күрсүнү стола јахын чәкиб отурду, сонра сүфрәдә гаршымызда буғланан ики финчан чајы, һүндүр вазлара гојулмуш конфетләри истәһзалы нәзәрләри илә сүзүб, әли илә кәнара итәләди, ев саһибинә амиранә бир сәслә деди:

— Бу нәдир? Кишинин башыны ширни илә алдадыр-сан? Галх ајаға, сүфрәјә араг, ағзымызы дузламаға да бир аз јемәк кәтир!

— Достум ички севмир.

— Сән кәтир! Мән ону ичирдәрәм!

Мән дә сөзә гарышдым. Биз нә гәдәр мане олмаг истәдик, мүмкүн олмады, о, фикриндә инад етди. Достум галхыб, ички алмаға кетди.

Гулубәј үзүнү мәнә чевирәрәк сүн'и бир тәрздә күлүм-сүндүкдән сонра сөзә башлады:

— Мәним әгидәм будур ки, инсан кәрәк күнләрини бир-бириндән хош кечирсин. Одур ки, мән Авропа вар-

лыларынын адәт-ән'әнәләрини үрәкдән севирәм. Онлар јашамағын гајдасыны чох јахшы билирләр. Өмүрләрини кефдә, дамагда кечирирләр. Беш күнлүк дүнјадыр, күнүнү елә кечир ки, гәм көрмәјәсән.

Гулубәј өз дедикләриндән шад һалда ајаға галхды, ики-үч аддым кери чәкиләрәк, биринчи дәфә көрүрмүш кими өз үст-башыны, лак туфлиләрини диггәтлә нәзәр-дән кечиртди:

— Бах, бунларын һамысы сон мода илә тикилмишдир. Өзү дә Париж журналларындан көтүрүлмүшдүр. Өз кејимләримиздән лап зәһләм кедир. Доғрусу, башыпапаг-лы, үст-башындан кәндлилик төкүлән адамлары көрмәјә һеч көзүм јохдур.

Мән тәзә достумун сөзләринә е'тираз етдим. һәјатда һамынын бојнуна дүшән вәзифәләрдән, зәһмәт вә әмәјин вачиблијиндән данышдым. Сөзләрим Гулубәјә әсла тә'сир етмәди. О өз фикирләрини бир гәдәр дә дәрриләшдирәрәк, әслиндә өзүнү даһа да ифша едәрәк деди:

— Јох, сиз һәјата чох үздән бахырсыныз. Бәрк ајагда мән һеч атамы да танымырам. Атам дедим, јадыма дүшүр. Инди атамын бир аз вар-јоху вар дејә јахынлыг едирәм. Јохса, һеч јаныма кәлмәјә дә гојмарам. Башына көһнә мүсәлман папагларындан гојуб күчәјә чыханда она һеч салам да вермирәм.

— Нијә, папаг ки, бизим милли кејимимиздир. Киши-ләримизин чоху инди дә папаг гојур.

— Сиз, јазычы олмағыныза бахмајараг, лап елә мәним атам кими дүшүнүрсүнүз. Папаг јахшы олсајды Авропанын зијалылары да ондан гојардылар. Бу мотал папаглар, бүзмәли чухалар лап зәһләми төкүбдүр. Атамын өлмәјини көзләјирәм. Өлән кими вар-јохуну көтүрүб бир баш Парижә, о көзәлләр вә баллар шәһәринә кедәчәјәм. Бәлкә һеч гајытмадым да. Адамын вәтәни оlanda да елә олсун.

Тазэ достум чох чэрэн-пэрэн етмэјэ башлады. Бунлара охшайан даһа бир нечэ сөз деди. Онунла ағыз-ағыза вермэји лазым көрмэјиб, бир сөз демэдим. Үрэјимдэ белэ бир адамла таныш олмағыма ачыјыр, сәбирсизликлә достумун јолуну көзләјирдим. Чох чәкмәди ки, достум әлиндә бир шүшә араг, кағыза бүкүлмүш бир нечә шеј ичәри кирди, онлары столун үстүнә гојуб, сәссиз отурду. Мәсәләнин гәлизләшәчәјини көрүб, ајага дурдум, вачиб иш үчүн кетмәли олдуғуму билдирдим. Нә гәдәр етдиләрсә дә, мүмкүн олмады. Анчаг гапыдан чыханда Гулубәјин мазэмәтедичи сөзләрини ешитдим:

— Елә бир шүшә? Дәвәни чөмчә илә суварырсан?

* * *

Она көрә дә онула бу күнкү көрүшүмүздән һеч разы дејилдим. Јахынлашды, саламлашды, үзүндә, көзүндә ушаглара мәхеус бир севинчлә әлими сыҳараг:

— Нә көзәл тәсадуф!.. Көнлүм сизи чох көрмәк истәјирди. Јахшы ки, ағыр-ағыр јеријирсиниз, арханыздан јетишә билдим. Әкәр мән ирәлидә олсајдым...

— Мән сизә чата билмәздим, сиз аддымларынызы чох ири атырсыныз — дедим.

— Башга чүр олмаз, тәрәгги вә тәкамүл әсриндә јашајырыг. Оба көчдү, биз галдыг. Гыса аддымларла онлара јетишмәрик.

Һәлә сөзләрини битирмәмишди ки, бирдән-бирә әлләрини гыса палтосунун чибләриндән чыхартды. Јанымыздан саллана-саллана кечән шух бир ханымын өнүндә шапкасыны бир нечә дәфә ојнадараг: «Здравствуйте, мадам, һара кедирсиниз?» — деди. Гадын чаваб олараг күлүмсәди. О исә өзүндән разы бир һалда.

— Бу ханымы таныјырсынызмы? — дејә сорушду.

— Хәјр, танымырам, — дедим.

— Әскәрбәјин ханымыдыр. Бақыда бунлары таныма-

јан јохдур. Нечә олуб ки, бу вахта гәдәр таныш олмаға мүвәффәг олмамышсыныз?

— Ону тәлејимдән сорушун!.. Һамы сизин кими бәхтијар олмаз ки... — дедим.

Гулубәј үзүмә мәналы бир нәзәрлә баҳараг, күлә-күлә «Чох доғру!» — деди. Сонра, үзү гызыл јазыларла долу күмүш сигар гутусундан бир сигар алыб јандырды. Бирини дә мәнә тәклиф етди. Сигары ики додағына гысыб һавада бир-ики даирәви думан бурахдыгдан сонра сөзүнә давам етди:

— Бу ханымла Бақыда бу ил таныш олдум. Христианларын јени илини гаршыламаг үчүн Сәфибәјлә бирликдә онлара кетмишдик. Биздән башга һамы орада имиш. Евләри, ешикләри нә гәдәр сәлигәли, нә гәдәр тәмиз иди. Ән чох мәним нәзәрими чәлб едәи ханымын кичик бачысы Шура иди. Салона битишик олан ушаг отағында о, ушаглара јолка бәзәјирди. Тәсвирәкәлмәз бир марагла јени илин дахил олачағы дәгигәни көзләјирдик. Артыг көзләдијимиз заман јетишмиш, гәдәһләр бир-бири илә көрүшмәјә, өпүшмәјә башламышды ки, бирдән-бирә јан гапы ачылды. Ушагларын һамысы «урра» дејә бағырды. Шура ханым мәғрур бир төврлә ирәлиләјәрәк: «Чәнаблар, гапыны ачыб, бу шәнликдә иштирак етмәји бизә дә мүсәндә едирсинизми? дејинчә ичәримиздән бириси: «Һај... һај... Шура ханым! Чанла-башла гәбул едирик» дејә бағырды. Салонун мүхтәлиф тәрәфләриндә ички вә гумар үчүн гојулмуш столларын әтрафында отуран гонаглар ушагларын гәшәнк бәзәимиш јолкасына, даһа доғрусу, Шура ханымын мәһарәт вә сәнәтинә тамаша етмәјә кетдиләр. Ох, билсәниз нә гәдәр шух, нә гәдәр дилбәр гыз иди! Јеришиндә, дурушунда, бүтүн һәрәкәтиндә бир наз дујулурду. О кечә көзәл пиано чалды, романслар охуду. Сонра рәгс башланды. Дан јери сөкүлүнчәјә гәдәр једик, ичдик, чалдыг, ојнадыг; азғын тәглидләр, күлүнч мејмунлуғлар етдик.

— Чох доғру, бу ки, Дарвин нәзәријјәсини исбат үчүн чох әсаплы дәлилләрдир — дедим.

Биз сөһбәт едә-едә бир гапы ағзына јетишидик.

Ахын-ахын шәргә доғру кедән гара булудларын зәһәрли вә ачы тә'сири синирләримә ишләдикчә, бүтүн вүчудумда һисс етдијим бир сызылтыдан титрәјәрәк, ихтијарсыз һалда:

— Гулубәј, һараја кедирик? Бу јол ки, бизи гәбиристана апарыр, — дедим.

Гулубәј кәсик бир нәзәрлә үзүмә баһараг күлә-күлә:

— Бәли, — деди, — һеч билмәдән сизи бураја гәдәр кәтирдидим үчүн үзр истәјирәм. Атама мөзар дашы сифариш етмишәм. Һазыр олдуғуну билмәк үчүн кедирәм.

Бир гәдәр сүкутдан сонра:

— Чаным, бу көһнә адамлар бир бәладыр. Онларла кечинмәк, һәр истәкләрини јеринә јетирмәк үчүн инсанын әсәбләри дәмирдән олмалыдыр. Ах, онун элиндән нәләр чәкмәдим? Кениш дүнја башыма дар, ишыглы дүнја көзләримдә гаранлыг көрүнүрдү. Дава етмәдијимиз бир күн јох иди. Мән онун һәр һәрәкәтинә нифрәт етдијим кими, о да мәним һәр ишимә гаршы, һәр бир һәрәкәтими шиддәтлә тәнгид едирди. «Белә етмә, елә отуруб-дурма!» — дејә, ачы тәнгидләрлә мәни лап һалдан чыхарырды. Һәлә јолдашларым, ја да көзәл бир мадмаzellә күчәдә долашдығым заман гаршыма чыхаркән һирсләнирдим. О мәним кими охумуш оғлу олдуғуна гүрурландығындан көксүнү габардараг, һәштәрхан хорузу кими үстүмә кәлир, мәни сөјләтмәк үчүн мин васитә дүшүнүрдү. Мән дә көһнә фикирли, көһнә кејимли адамла данышмаг истәмәјәрәк, ондан гачмаға чалышырдым. Һәтта танымајан-лара «бизим хидмәтчидир» дејирдим.

Нә дејирсиниз, мәним бу һәрәкәтим она һәр шејдән пис тә'сир едирди, јазыг гочаны јаралајырды. Арабир ев-

дә: «Сәндән нәјим әскикдир. Палтарым көһнә, јамаглыдыр, ја өзүм сәндән чиркинәм? Зәһмәт чәкдим, әтәк-әтәк пул сәрф етдим, сәни бөјүтдүм, охутдүм, инди мәни бәјәнмирсән? Нанкор!...» — дејә һиддәтләнирди. Мән һеч аһәмијјәт вермәздим. Нәһајәт, мән ону динләмәкдән јорулдүм, о сөјләмәкдән. Һәр икимиз бир-биримизә ујушмадығымызы һисс етдик. Бу һисс бизи бир-биримиздән узаглашмаға мөчбур етди. Бу чарпышма узун мүддәт давам етди. Нәһајәт, мән галиб чыхдым. Ахыр ки, гочаны мөзара басдырдым, пәм дә бир даһа сојуг мәзәм-мәтләрини ешитмәмәк үчүн көһнә, чүрүк фәлсәфә вә мүһакимәләри илә бәрәбәр.

Гулубәј сөзүнү битирмиш, сөјләдикләриндән разы бир вәзијјәт алмышды.

— Елә нә алтындан чыхмамаг үчүн үстүндән бир мөзар дашы гојмаға да тәләсиниз — дедим.

Гулубәј мәналы бир аһәнклә:

— Елә тәләсәјим дә онун үчүндүр — деди.

Һәр икимиз дүшүнчәли бир сүкутун ағырлығы алтында әзилдик. Бирдән-бирә элиндә салладығы јәјлыгыны көстәрәрәк:

— Бахын, бағын чәнуб тәрәфиндә, учурум үзәриндә учалан бүрчү көрүрсүнүзмү? Көһнә заманлар хаинләри орадан учурума атарлармыш. Бах, бу көбәләкләри дә о бүрчүн әтәкләриндән топламышам, чох јахшы вә тәзә көбәләкләрдир, рича едирәм көтүрүнүз — деди.

Чох тә'кидлә көбәләји овчума сыхышдырды. Сонра, јахындакы гапыдан гәбиристана кетди.

Мән бир аз сонра бағдан чыхыб, кичик бир чығырла евә дөнүрдүм. Ајағымын алтында, чох ашағыда гајнајан дириләр өлкәсини сејр едирдим. Овчумдакы көбәләкләрин јурду олан бүрчә јетишмишдим. Овчуму ачдым. Көбәләкләри ики бармағым арасына алараг бахырдым. Биринин јанындан бармағымла бир парча гопарыркән,

гара башлы кичик бир гурд башыны чыхарыб этрафы горхунч бахышларла сүздүкдөн сонра јенэ дэ башыны сүр'этлэ көбэлэјин ичиндэ кизлэтди. Бу гурдлу көбэлэк-лэрэ инди даһа бөјүк бир мараг вэ гэлбимдэ чошуб-дашан бүтүн ачы тәәссуратымла бахырдым. Нэ гэдэр бах-дығымы, нэлэр дүшүндүјүмү билмәдим!... Көбэләкләри бүтүн гүввәтимлә ашағыја, о хайнләр, гатилләр мазар-лығы олан учурума атараг, архама бахмадан јолума да-вам етдим.

Пајыза мэхсус шиддәтли күлэк кетдикчә гүввәтләнә-рәк, башларыны дик тутан чаван вэ сағлам ағачлары о јан-бу јана әјир, јарпаглары һезин бир хышылты илә гопарыб чухурлара, јоллара дөшәјирди. Шәргә доғру ағыр-ағыр учушан кома-кома булудлар бирләшир, шә-һәри кет-кәдә горхунч бир гаранлыг алмаға башлајыр-ды. Јердиқкә ајагларым алтында хәзәлләр һезин бир сәслә хышылдајырды. О тозлу һава чијәрләримә чөк-дүкчә, сүмүкләримә, әсәбләримә ишләдикчә, бүтүн вү-чудуму бүрүјән бир ағынын ачысы илә ениш, дашлыг бир чығырла ашағы сиир, сәвә тез јетишмәјә чан атыр, өз-өзүмә:

— Бу мүдһиш рузкар горхунч бир туфан гопара би-ләр—дејә дүшүнүрдүм.

Ғаны ағзына јетишијим заман јағыш ири-ири дам-чыларла јағмаға башлады.

1912

ПИРИН КӘРАМӘТИ

јун ајынын исти бир сәһәри иди. Дар бир чығырла сых ағачла-

рын алтында кичик бир тәпәјә дырманырдыг. Достум Агабәј: «Бурада сәнә көстәрәчәк мараглы бир јер вар-ды» — дејиб, даһа сүр'әтлә прәлиләмәјә башлады.

Јохушу чыхдыг. Тәпәнин ләтиф отларла дөшәнмиш сәјрәк ағачлы дөшү илә јеријир вә достумун мәнә көстә-рәчәји мараглы јерин нә ојдугуну көрмәк үчүн тәләсир-дим. Фәгәт бу тәпәдәки инчә, пәришан көзәллик мәни о гәдәр мәшгул етмишди ки, һәр шеји унутмушдум. Эт-рафымыздакы фындыг, зоғал ағачларына сарылмыш јабаны үзүм вә бөјүрткән колларынын ири јарпаглары бураны сәрин вә јашыл көлкәлијә чевирмишди. Отларын, чичәкләрин көзәл гохусу јахындакы јени бичилмиш тар-лаларын әтринә гарышдығындан, инсан этрафы бүрүјән рајһәдән дојмурду. Арабир мүхтәлиф ағачларын будаг-лары арасына сығынмыш гушларын чинкилтиси, кәсик-кәсик фәрјады ешидилди.

Достум бу јерләри биринчи дөфә көрүрмүш кими әл-ләрини һејрәтлә бир-биринә чырпды:

— Бура ки гушлар мәскәнидир... Көр нә гәдәр гуш вар! Бах, жарпагларын арасына сығынмыш сары чичәјә бәнзәјән о гушчугазы көрүрсәнми? Нә гәдәр шух, нә гәдәр көзәлдир! Бүтүн ләтафәт вә инчәликләри өзүндә топламыш олан көзәллик танрысыны хатырладыр. Диг-гәт ет, тәбиәтин ән нәш'әли бир заманында јаранмыш олан бу кичик мәхлугда нәләр јохдур?! О һәм шаир, һәм дә көзәл бир бәстәкардыр. Каш ки биз бу гушлар гәдәр мәс'уд олајдыг, ганадланараг, гаршыдакы уча дагларын башындакы булудлара гарышајдыг!

— Јох, достум, мәним үчүн бура даһа хошдур, чүнки о рүтубәтли булудлар ичиндә бу рәнк вә ләтафәти, зөвг вә сәадәти тапмазсан! — дедим.

О, сәмими күлүмсәјәрәк, әтрафы бир даһа һејрәтлә сүздү:

— Доғрудан башга-аләмдир — деди. Сонра әлимдән чәкәрәк:

— Кәл, кәл... дедијим јерә чатырыг — дејә мәни өзү илә бәрабәр апармаға башлады. Гочаман бир ијдә ағачынын алтында дајандыг. Достум ијдә ағачынын назик вә узун будаглары алтында олан көһнә бир гәбри әли илә көстәрәрәк, һеч бир сөз демәди. Ағачын будагларына бир чох әлван ипләр, мүхтәлиф рәнкли парчалар, хырда даш, кәсәк бағланмыш вә бир нечә бешик асылмышды. Ијдә ағачы чох гәрибә, әсрарәнкиз бир көркәм алмышды.

— Бунлар нәдир? — дејә сорушдум.

— Бу ипләр нәзир саһибләри тәрәфиндән бағланмыш, бешикләр исә доғмајан гадынлар тәрәфиндән асылмышдыр — деди.

— Һәр икимиз бир ан сусараг, о ағачы вә көһнә гәбри нәзәрдән кечиртдик. Хәјалымыз ибтидаи дөвләрдә јашајан бабаларымызын көһнә адәт вә е'тигадларыны көзүмүз өнүндә чанландырды. Ихтијарсыз олараг: «Әчаба,

биз һансы дөврдә јашајырыг? — дејә һејрәт ичиндә достумун үзүнә бахдым. О да ејни төврлә:

— Даш дөврүндә! — дејә чаваб верди.

Бу заман гәбрин баш тәрәфиндә гојулмуш јуварлаг вә шагули шәкилли бир нечә даш көрдүм, хошума кәлди-јиндән бир-икисини көтүрдүм. Достум әлими тутараг:

— Нә едирсән? Бунлары көтүрмәк олмаз! — дејә сәсләнди.

— Нә үчүн?

— Пир гәзәб еләр, хәстәләнәрсән.

— Сәндәми бу хурафата инанырсән?

О күлүмсәјәрәк:

— Јох, чаным, сән мәни нә зәни етдин. Анчаг чаһил адамлар дашлардан бирини әлимиздә көрсәләр, гијамәт гопарлар — деди.

Мән дашлары јеринә гојдум. Бир гәдәр ијдә ағачы-нын алтында дајаныб, мөвһуматын шүүру нечә зәһәрла-дијини дүшүндүм. Гәзәбдән даныша билмирдим.

Динмәзчә јолумуза давам етдик.

Мешәдәки дәрин сүкуту гушларын чивилтиси, бир дә бизим ајаг сәсләримиз позурду. Достум әлини чијнимә гојду. О, ири ала көзләрини үзүмә дикәрәк:

— Сәнә узун, һәм дә чох гәмли бир әһвалат сөјләјә-чәјәм — деди:

Беш-он аддым кетдикдән сонра јени бир гәбир дашы јанында отурду. Онун гашлары чатылмыш, үзү думан-ланмыш, көзләриндәки парлаглыг сөнмүшдү. Бир дә-гигә гәбри һәзин бахышларла сүздүкдән сонра:

— Мәним ән јахын, ән сәмими достум Әһмәдин гәб-ридир — деди. — Олдугча һәссас, намуслу бир кәнч иди. Тәһсили аз олса да чох исте'дадлы бир чаван иди. Рустов кәндиндә приставын бүтүн дәфтәрхана ишләри онун әлиндән кәлиб-кечирди. Һәр күн ахшамлар көрү-шүб, күнүмүзү хош кечирәрдик. Бу көзәл инсанын анчаг бөјүк бир гүсуру варды, бир фикир вә ирадә саһиби де-

жилди. Көрүшдүү адамларын тәсиринә тез гапылар, онларын фикир вә муһакимәләрини дәрһал мәнимсәрди. Ахырда да бу ирадәсизлијин гурбаны олду. Достуму ғысача характеризә етдикдән сонра онун башындан кечән фачиәни сәнә нәгл едим.

— Мүһүм бир иш үчүн он күн мүддәтинә Губаја кетмишдим. Орадан да Бақыја кетмәли идим. Сәфәрим зәни етдијимдән чох узун сүрдү. Јашадығымыз Рустов кәндинә дөндүјүм заман достуму көрмәк үчүн евинә кетдим, һеч кәси көрмәдим. Гапылар, пәнчәрәләр бағлы иди. Орадан бирбаш ишләдији идәрәјә кетдим. Мә'мурлардан бириси Әһмәдин сәтәлчәм олдуғуну вә мүәличә үчүн һараја исә кетдијини сөјләди. Бу хәбәр мәни чох пешман етди. Пәришан һалда евә гајытдым. Ахтарыб тапмаг истәдим, лакин һарада олдуғуну гәти сурәтдә өјрәнә билмәдим. Һәрә бир сөз дејирди. Бириси мүәличә үчүн шәһәрә кетдијини, бириси Хачмаз хәстәханасында јатдығыны, бә'зиләри дә шәфа үчүн пирә кетмиш олдуғуну сөјләјирди. Үч күн сонра достумун ағыр сәфәрдән гајытдығыны ешитдим. Дәрһал јанына кетдим. Мән ичәри кирәндә о, јатагда иди. Көрүнчә һејрәт етдим.

Сәһбәтин бу јеринә чатанда Агабәј әзиз достунун гәмли тәләјини хатырлајараг, дәрин бир кәдәр һисси кечирирди. О данышдыгча сәси дә јавашыјыр вә гәмли бир аһәнк алырды. Агабәј сөзүнә давам едәрәк деди:

— О сағламвүчүдлу адам аз заман ичәрисиндә эријәрәк о гәдәр дәјишмиш, о гәдәр кичилмиши ки, таныја билмәдим. Симасындакы о рәнк, тәрәвәт, көзләриндәки о нур сөнмүш, јанаг сүмүкләри чыхмыш, көзләринин һәдәгәләри чухурлашмыш вә әтрафыны дәрин, гара бир даирә сармышды. Елә тутулушдум ки, дөрд-беш дәгигә данышмаға иттидарым олмады. Чашгын-чашгын үзүнә бахырдым. Нәһәјәт, бир аз өзүмү топлајараг дедим:

— Сәнә нә олду? Кедиркән сапсағлам гојуб кетмишдим:

О зәиф бир сәслә:

— Сорушма, гардашым, сорушма, дәрдим бөјүкдүр — деди.

— Хәстәлијин нәдир?

— Әввәлчә сәтәлчәм.

— Сонра?

— Сонра да ахмаглыг...

— Бақыда һәкимләрә өзүнү көстәрдинми? Онлар нә дејир?

О, ачы-ачы күлүмсәјәрәк, башыны јастыгдан бир аз галдырды. Чухур вә гарамтыл бир даирә ичиндә сөнүк-сөнүк парылдајан көзләрини үзүмә дикәрәк һејрәтлә:

— Бақыја!... Инсан ораја мүәличә үчүн кедәр? Мәним орада нә ишим!

— Бәс сән һараја кетмишдин?

Заваллы чаван гәлбинин ичиндән вурулмуш кими ишләди. Данышмаг истәди, лакин сүрәкли өскүрәк мане олду. Бәлғәмдән боғазыны тәмизләдикдән сонра һәзин бир сәслә:

— Мән ата-баба гајдасы илә «Пирһәсән»дән шәфа истәмәјә кетмишдим, — деди.

Әһмәд мә'налы көзләрини үзүмә дикди. Әти кетмиш вә анчаг дәри илә сүмүк галмыш әлләри илә јорғаны үс-түндән галдырды, мум кими әримиш вүчүдуну башдан-јајага сүздүкдән сонра:

— Бах, пирин шәфа вә кәрәмәти белә олду. Сағ кетдим, өлү гајытдым — дејә јенә јорғана сарынды.

— Бәс инди нечәсән, тамам сағалмысанми?

Амансыз өскүрәк достуму сөз сөјләмәјә гојмурду. О, бир аз сакит олдугдан сонра башына кәләнләри ғысача мәнә нәгл еләди.

— Сәни көрәндән үч күн сонра сојугдан бәрк хәстәләндим. Дүз он беш күн јатдым. Сағалдыгдан сонра јенә ишә кедирдим. Амма хәстәлик мәни лап үзмүшдү. Өзүмү чох јорғун, һалсыз һисс едирдим. Нәш'әм гачмыш, јемәк-

дэн галмышдым. Мәним бу һалым анама пис тә'сир едирди. Бир күн деди: «Огул, сән нә вахтачан белә гала- чагсан. Кәл сөзүмү ешит, сәни «Пирһәсэн»ә апарат. Ора- да гурбанымызы кәсәк, шәфамызы истәтәк, сән о пирин кәрамәтини бир көр. Бу нахошлуғу елә орада гојуб кә- ләчәксән». Мән гәти сурәтдә рәдд етдим. Бу заман халам да кәлди. О да сөзә гарышыб, ики бачы мәни данламаға вә пирин кәрамәтинә инандырмаға чалышдылар. Мәним ирадәсизлијими билирсән. Гысасы, зор-күч мәни разы еләдиләр, Мән: «бир шеј газанмасам да, бир шеј итирмә- јәчәјәм, һеч олмаса кичик бир сәјаһәт едәрәм» дејә, ер- тәси күн жола чыхдыг. О күн «Пирһәсэн»ә чатыб гурба- нымызы кәсдик, зијарәт етдик, шәфамызы диләдик, о ке- чә орада галмалы олдуг. Нәмин күн әтрафдан әлли нә- фәрә гәдәр зәввар¹ кәлмишди. Гадын вә ушагдан ибарәт олан бу дәстә ичәрисиндә јалныз беш киши вар иди ки, о бәдбәхтләрден бири дә мән идим. Кечәни арабанын ичиндә јатдым.

«Гурбан әтидир» дејә кабаб чох јемишдим, даһа доғру- су «шәфадыр» дејә једиртмишдиләр. Сәһәрә гәдәр көзлә- рими јуммадым. Чох нараһат идим. Јалныз сәһәрә јахын бир саат јата билдим. Көзләrimi ачдығым заман көрдүм ки, мүчавир² зәвварлары башына јығыб «Пирһәсэн»ин кәрамәтиндән узун-узады сөјләјир, онлар да һејрәтлә мүчавири динләјирләр. Мүчавир «Пирһәсэн»ин кәрамәт- ләрини сөјләјиб битирдикдән сонра: «Бунун бөјүк оғлу да мүршүд вә кәрамәт саһиби бир шәхс олмушдур — деди,

¹ Зәввар — зијарәт едән.

² Мүчавир — мәбәд јанында јашајан.

— мазары да, бах, бу јахындадыр. Инди ки кәлмисиниз, ону көрмәмиш кетмәјин, сиздән наразы галар».

Чамаат истәр-истәмәз һаман пирә доғру һәрәкәт елади. Мүчавир дә онларла кедә-кедә һаман пирин мө'чүзә- ләриндән нағыл етмәјә башлады. Тәхминән әлли нәфәр бир чығырла кедирди. Мүчавир дурду. Әли илә көстәрә- рәк:

— Бах, бу чығырла кедин. Һаман пирин мүчавирләри гаршыныза чыхар вә нә едәчәјинизи сизә дејәр. Амма кедәркән мешәдә көзүнүзә әчаиб шејләр көрүнәчәк, гә- рибә сәсләр ешидәчәксиниз. Әсла горхмајын. Мәним бун- дан ирәли кетмәјә һаггым јохдур — дејә керн дөндү.

Биз мешәнин ичинә јайылыб, јаваш-јаваш ирәлилә- јирдик. Башымыз үзәриндә гочаман, јүксәк ағачлар ири-ири будагларыны саллајараг, бизимлә әјләнирмиш кими дурурду. Һәр кәсдә бир горху вә дәһшәт варды. Һава дурғун вә думанлы иди. Ағачларын ән јүксәк бу- дагларында бир јарпаг белә гымылданмырды. Һәр тәрәф сәссиз иди. Бу сәссизлији јалныз бизим ајаг сәсләримиз, чырчырамаларын чырылтысы вә јахын көлмәчәләрдәки гурбагаларын гурултусу позурду.

Көзләримизи мешәнин галын чалы вә колларына ди- кәрәк кедир вә дәли кими сәксәнирдик. Ирәлидә бир сәс- гопду. Галын бир кол дибиндән билмирәм түлкүмү, ја довшанмы гачды. Бу аралыг бирдән-бирә зәввар гафилә- синин дөнәрәк, һәјәчанла бағыра-бағыра бизә тәрәф јү- јүрдүјүнү көрдүм. Арвад, ушаг бир-биринә гарышараг, бир-биринә сарыларат елә бағырырдылар ки, санки бир дәстә гулдур үзәрләринә күллә јағдырырды. Дәһшәтдән

вүчудуму исти бир тәр басды. Ајагларым титрәмәжә башлады. Ичләриндә киши аз олдуғундан мүдһиш бағырты илә һамысы бизә доғру кәлирди. Түкләрим үрпәрди, көзләрим гаралды. Ајагларым артыг һәрәкәтдән галды, башым думанланды. Һәр кол, һәр даш, һәр жарпаг көзүмүзә бир вәһши кими көрүнүр, гулагларымызда кетдикчә әчаиб сәсләр вә курултулар артырды. Өзүмүзү топлајачаг, дүшүнәчәк бир һалда дејилдик. Бағыра-бағыра мән дә керижә доғру гачдығымы хатырлајырам. Сонра нәләр олдуғуну билмирәм. Ајылдығым заман өзүмү мешәдә дејил, Хачмаз хәстәханасында көрдүм. Бир шәфгәт бачысы башымын үстүндә дуруб, гашыгла ағзыма дәрман төкүрдү. Мән вәһши кими дуруб гачмаг истәдим. Һәр шеј көзүмә гәрибә көрүнүрдү. Там бир һәфтә әсәби һал кечиртдим. Өзүмү бир гәдәр јахшы һисс етдикдән сонра мәни хәстәханадан чыхартдылар. Кәлиркән һәким сонунчу дәфә олараг мәни мұајинә етди. Сонра диггәтли бахышларла мәни сүзәрәк: «Хәстә, сән бәрк горхмусан, сәндә вәрәм хәстәлији сүр'әтләнир. Онун гаршысыны алмаг лазымдыр. Је, ич, истираһәт елә!» — деди.

Достум Ағабәј сөзүнү бурада кәсәрәк, гәмкин-гәмкин дүшүнмәјә вә әли илә мөзар дашыны охшамаға башлады.

— Бәс сонра нә олду? Достун Әһмәд нәдән вәфат етди? — дејә сорушдум.

О, башыны галдырды вә гызармыш көзләрини үзүмә дикәрәк, чаваб верди:

— Әсл фәлакәт сонра үз верди. Күндән-күнә солду,

мум кими әримәјә башлады. Мән чох чалышдым, ону Бақыја апардым, ән мәшһур докторлара көстәрдим. Өз пулу илә хәстәханаја јерләшдирдим. Кәндә дөнәркән:

— Гардашым, — деди, — сән чох зәһмәт чәкдин. Доғма гардашын етмәдији јахшылығы сән мәнә етдин. Анчаг бу јахшылығын әвәзини верәчәјимә үмидим јохдур, зира ки, бу хәстәлијин пәнчәсиндән гуртулмајачағам.

Она чох тәсәлли вердим.

Достум јенә сөһбәтини кәсди, көзләрини гәбрә дикәрәк галды.

— Сонра нә олду? Ордамы вәфат етди?

— Јох, бир ај сонра хәстәханадан: «Хәстәниз үмидсиздир, кәлин апарын!» — дејә бир телеграм алдым. Кетдим, кәтирдим. О, артыг скелетә дөнмүшдү. Чох зәһмәтлә кәтирдим. Ики һәфтә сонра вәфат етди.

Достум сөзүнү битирәндән сонра јашлы көзләрини бир мүддәт гәбрә дикәрәк галды. Сонра гәбрә ишарә едәрәк, титрәк бир сәслә: «Нә гәдәр көзәл инсан, нә гәдәр јахшы дост иди! Ону мәнән «Пирһәсэн» ајырды» — дејә мәнәли-мәнәли мәнә бахды. Сонра әлини шиддәтлә мөзар дашына чырпараг:

— Бах, будур пирин кәрамәти! — дејә гәзәблә бағырды.

ИБЛИСИН ҺУЗУРУНДА

аранлыг... Сөһрли вә
боғучу бир гаран-
лыг... Һәр шеј зүл-

мәтин див ағырлығы алтында јорғун-јорғун мүркүләјир, Һәр шеј дилсиз бир гүввәтин тә сирин илә горхунч рәјалар ичиндә чырпындырды. Һәр шеј зүлмәт ичәрисиндә әримиш, орада-бурада көз кими бахан, нурлары удан гаранлыға гарышмышды. Әнкин бир бошлуг ичәрисиндә сакин кими көрүнән јер күрәси гаранлыглар ичиндә далғын-далғын јуварланьрды.

Бүтүн тәбиәтә, бүтүн әләмә һаким олан о шүбһәли сәссизлијә гаршы Һәр шеј дилсиз, Һәр шеј дүјғусузду.

Бу анда учурумлу, јалчын бир гаја башында гулаглары батырачаг гәдәр дәншәтли бир ганад чарпмасы, далынча командалара мәхсус «Һазыр!» дејә галын вә горхунч бир сәс курлады. Өлүм горхусу верән о сәсин шиддәт вә һејбәтиндән бүтүн дүнја титрәди. Мүһүм бир һадисә баш вермиш кими Һәр јандан горхунч тејфләр

сәс кәлән сәмтә гачыр вә о ағыр сүкуту өтә-бәридә ешидилән шиддәтли ганад чарпысы, бајғуш өтүшүнә бәнзәр ијрәнч сәсләр позур, орталығы гара кәлкәләр титрәдирди. О горхунч кәлкәләр, гара тејфләр гаја башында ов үзәринә һүчүм едәчәк гартал гурумуну алмыш сәс саһибинин әтрафына топланараг, онун ганадларындан, ајагларындан өпәрәк:

— Иблис!... Иблис!... Һәр әмрин бизим үчүн мүгәддәсдир, — дејирдиләр.

Иблис дәрәд јанында учушараг, һәмһәмәләри илә ону алғышламагда олан оғулларыны гүрүрлу бахышлары илә сүздүкдән сонра әввәлки төврүнү позмадан сөзә башлады:

— Чалышган оғулларым! Бу күн әлдә етдијимиз бөјүк мүвәффегијјәтләр сизин сәј вә гејрәтинизин нәтичәсидир. Ишләр күндән-күнә истәдијимиз бир шәкил алмаг вә бөјүк һәјәчанла бәсләдијимиз арзулар көзләдијим чичәкләри вермәк үзәрәдир. Бу илки тәрәггимиз мәнә үмид етдијимдән зијадә үмидләр верир. Адәмин һәјәт сәһнәсинә ајаг басдығы вә бәни-инсанлары аздырмаға сөз вердији күндән бәри белә бир мүвәффегијјәтә найл олмамьшдым. Гејрәтли балаларым! Бу, уғрунда чәкдијиниз зәһмәтләри, көстәрдијиниз сәји вә гејрәти үрәкдән алғышлајырам. Бу битмәз, түкәнмәз зәһмәтләр шүбһәсиз сизин вүчудунузу јормуш, раһатлығынызы позмушдур. Она көрә дә бу үзүчү вәзифәдән бир мүддәт сизи азад едәрәк, мәзунијјәт вермәк нијјәтиндәјәм. Букүнкү топланышдан мәгсәдим сизин бу хүсусда фикринизи билмәкдир.

Оғуллар бу сөзүн чәтинлији вә ағырлығы алтында әзиләрәк, сүкут едир вә гәти бир чаваб вермәји дүшүнүрдүләр. Иблис дамағыны шаггылдадараг:

— Чаваб вериниз! Сизә бир ил истираһәт верәчәк олсам инсан оғлу итаәт зәнчирини гырмазмы? — дејә сорушду.

Гајанын башындан та учурум дәрәнин дибинә гәдәр бир-биринин үзәриндә сых-сых отурмуш иблис балалары һамысы бирағыздан е'тираз етди:

— Шаһ баба, биз анчаг инсанлары истәдјимиз кими көрдүјүмүз заман раһатланырыг. Әсрләрдән бәри чәкдјимиз мин чүр зәһмәт, гурдугумуз мин һилә, сачдығымыз мин чүр фитнә вә фәсад нәтичәсиндә инсан оғлуну өзүмүзә әсир етмәјә мүвәффәг олдуг. Инди онлары башлы-башына бурахмаг әгл вә һикмәтә әсла мүвафиг дедилдир.

Иблис ијрәнч вә горхунч көзлү башыны ганадлары арасына алараг дүшүнүрдү. Хәннас ки, Иблисин ән чох күвәндији, ән һиләкәр вә сијасәтчи огулларындан иди, гара көлкәләри јара-јара ирәли кәлди. Иблисин һүзурунда диз чөкәрәк әрз етди:

— Бөјүк бабамыз! Гардашларымызын сөзләри сизиләп да мә'јус етмәсин. Бу фикир горхаглығындан, инсан руһуна дәриндән нүфуз етмәдикләриндән ирәли кәлир. Мәним фикримчә бундан сонра онлары тамамилә сәрбәст бурахмаг олар. Зира ки, әкдјимиз тохумлар о гәдәр дәрин ришә атмыш, гурдугумуз тор әл-ајаглары елә сарымыш ки, инсан бүтүн шәрәф вә мәнлијини унутмушдур. Әсрләрчә онларын әтрафына долашмасаг белә алышмыш олдуглары адәтләриндән әл чәкмәзләр. Бир дә ки, бизсиз дә онларын ичиндә о гәдәр иблисләр јетишмишдир ки, онлар бизим јеримизи тута биләр.

Шејтанлар: «Инсан оғлуна инанмаг олмаз!» — дејә јер-јердән е'тираз етдиләр.

Хәннас икинчи дәфә Иблисин һүзурунда диз чөкәрәк:

— Шаһ баба, сөзүмү исбат етмәјә изин вермәнизни ри-ча едирәм, — деди.

Хәннаса бөјүк е'тимады олуб, сөзләринин әсассыз олмадығыны билдјиндән Иблис она изин верди. Хәннас һаваланараг, бир анда көздән итди....

Дондуручу вә гаранлыг бир гыш кечәси иди. Хәннас бөјүк бир шәһәрин гат-гат галын пәрдәли булудлары арасында учур, учурду... Нәһајәт, бир нөгтәдә дурду. Бир санијә сонра илдирым сүр'әти илә јер үзүнә енди. О, артыг мөһтәшәм бир бина ичиндә иди. Отаглары гуш бахышы бир нәзәрлә сүздүкдән сонра өзүнү јатаг отағына атды. Бир саат әввәл кеф мәчлисиндәһи кәлмиш вә кәмали-истираһәтлә исти јатағында јатмагда олан инсаны ганадлары үзәринә алыб һаваланды вә бир аз сонра ону Иблисин һүзурунда јерә салды.

Шејтанларын һәмһәмәсиндән инсан көзләрини ачды, өзүнү ијрәнч сималы гәләбәлик ичәрисиндә көрүнчә горхудан титрәди. Иблис әлләри илә онун башыны охшајараг :

— Горхма, гардашым, сәнин малын, чанын амандадыр — деди.

Бу сөзләрдән сонра инсан бир гәдәр өзүнү топлады. Сөзүнү исбат етмәк заманы јетишмиш олдугундан Хәннас көзләрини әнкинликләрә дикәрәк, мүһүм бир иш едирмиш кими гујругуну булады. Јер үзүнү дәрһал галын бир тоз вә думан гаплады. Думанларын арасында ганлы вә дәһшәтли бир лөвһә көрүндү. Көјләр, тарла-лар алов ичиндә чатыр-чатыр јанырды. Әли гылынчлы бир јығын инсанчыглар барбарлара мәхсус бир төврдә

сүрү-сүрү мээлум инсанлары габагларына гатараг ты-
лынчдан кечирир, нимајәсиз галмыш заваллы инсанлар
вәһшәтлә бир-биринә сыхылараг, јалныз башларыны
кизләтмәјә вә өзләрини мүдафиә етмәјә чалышырдылар.
Чолуг-чочуг чөлләрә, мешәләрә, дашлар алтына сығын-
мыш, әтрафы вәһшиләрә белә дәһшәт верәчәк бир фәрјад
вә шивән гапламышды. Иблис о ганлы лөвһәни балалары
илә сејр етмәјә башлады. Инсан да бир мүддәт үрәкләр-
дә ган дурдуран о мәнзәрәни сејр етдикдән сонра: «Әчәб
тамашадыр!» — деди. Хәннас бабасынын һүзурунда
мә'нәвијјаты позулмуш инсанларын руһуну даһа зијадә
ачыб көстәрмәк фикри илә һиддәтли бир сәслә:

— Инсан! Јахшы сејр ет, бунлар сәнни бачыларын вә
гардашларындыр! — деди.

Бу сөздән инсан оғлу гәлбинин башындан јара ал-
мыш кими титрәди, горха-горха дөрд әтрафына бахды.
Өз-өзүнә: «Бу Әрдаһан фачиәси олмасын? Әчәба, шеј-
танлардамы онларын нә'финә пул топлајыр?» — дејә һә-
зин бир төвр алды.

Хәннас инсан оғлунун елә һәзин бир сима алмасыны
чох көзәл анламышды. Ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Бунлара һеч ачыјырсанмы? Бахсана, он минләрчә
өлән, әзилән, гачан, сүрүнән, јурдсуз-јувасыз галан бу
инсанлар гардашлыг әлини сәнә узадараг, јардым ди-
ләјирләр — деди.

Инсанын бүтүн бәдәни електрик вурмуш кими титрә-
ди, шүбһәли бахышларла әввәлчә лөвһәни, сонра дөрд
бир јаныны сүзәрәк сүкут етди. Хәннас чидди вә гәти бир
сәслә:

— Һајды, кисәни чыхар, бу сәфил вә мөһтач бачы-
гардашларына пул вер! — деди.

Иблис дә бармагларыны һавада ојнадараг:

— Доғру дејир, лазымдыр гардашым!.. — дејә мырыл-
данды.

Өзүнү чох пис бир һалда һисс едән инсан әлләри тит-
рәјә-титрәјә чибләрини бир-бир ахтардыгдан сонра ис-
тәр-истәмәз пул кисәсини чыхартды. Ичиндәки јүзлүк,
беш јүзлүкләри дәфәләрлә сајараг јенә дә кисәсинә јер-
ләшдириб чибинә гојдугдан сонра:

— Хәннас ага, мәни бағышлајын, хырда пулум јох-
дур, — деди. Хәннас мә'налы бир нәзәрлә бабасынын
үзүнә бахды. Иблис оғлунун фикрини дәрһал анлады.
Јүкәк вә галын бир сәслә:

— Оғланларым, артыг шүбһәм галмады. Оғлум Хән-
нас сөзүнү чох көзәл исбат етди. — деди. — Инсанлы-
ғын ән јахшы сифәтләриндән бири дә веримдир. Биз һәм
дә верим әли олан инсанларын гәлбини, вичданыны га-
ралтмамаг вә онлары бу јолдан узаглашдырмаг үчүн ча-
лышырыг. Кағыз вә мә'дән парчаларына тапынан вә ону
өз һәмчинсиндән гијмәтли сајан, гардашлыг вә инсанлыг
дујгуларыны мәһв етмиш олан бу инсанчыглар үчүн
мәттәл олмага дәјмәз. Кедин, бир һечә ил һәр чүр хид-
мәтдән азадсыныз.

Бу сөzlәри дејиб, Иблис көј курултусуна бәнзәр бир
сәслә ганадларыны ачараг һаваланды.

эшгәләмдән евә дө-
нүрдүм. Кечәки ја-
гышын чухурларын-

да көлмәчәләр јаратмыш енсиз бир сәки илә кедирдим. Бу вахт гаршыма арыг, әтсиз вүчудуну јамаглы бир чаршаба бүрүмүш гадын чыхды. Алтмыш јашларында олан бу гадын чаршабы алтындан дамарлары көрүнән сүмүклү әли илә бир кағыз парчасыны узадараг:

— Оғлум, ал бу кағызы оху, көр кимә чатачаг? — деди.

Бу сөzlәри елә јаныглы бир сәслә, елә мискин бир тәрздә деди ки, көнлүмдә һисс етдијим ағрыдан бүтүн вүчудум титрәди. Көзләрим дәрһал көзләринә дикилди. Руһунун, гәлбинин ики думанлы пәнчәрәси олан о донуг, о сөнүк көзләр алтмыш иллик сәфил һәјатынын ачы, фыртыналы тарихиндән нәләр сөјләмирди? Алтмыш хәзанын шаһиди олан о шикајәтчи вә сәфил көзләр һәјатынын учурумлу вә тиканлы јолларында јыхыла-јыхыла

сүрүндүјү заман она даш гәлби илә лагејд бахан милјонларла көзләрдән нәләр аңлатмырды?...

Мәнә узатмыш олдуғу өзү гәдәр солғун, сары кағыз парчасыны алыб охудум: «Атабаба Гулу оғлу алты баш илә саһибидир».

Кағызда јалныз бу чүмлә јазылмышды. Кағызы она узадараг:

— Нәнә, Атабаба кимдир? — дејә сорушдум.

Гадын үзүмә дик бахараг:

— Мәним оғлумдур — деди.

Бу дәфәки сәсиндә бир дирилик, бир үмид әсәри варды, көзләри, симасы инди башга бир рәнк, башга бир шәкил алмышды. Јенә бирдән-бирә әввәлки тәрздә:

— Бу кимә чатачаг, сән ону оху! — деди.

— Нәнә, о хүсусда бир шеј јазылмамышдыр — дедим.

Гадынның голлары үмидсиз бир һалда јанына дүшдү:

— Аллаһу әкбәр! Бир һәфтәдир ки, бу кағызы јаздырыб, баша чыхарда билмирәм — дејә үзү булуд кими гаралды. Руһуну сызладан һәзин чырпынтылара, гәлбини инләдән дәрин јаралара тәрчүман олмајан бу кағыз парчасыны ики бармағы арасында сыхараг, чашгын бир һалда:

— Бәс мән нә едим? — дејә јавашча пычылдады.

Сәфаләтин чанлы бир һејкәли олан о гарынын алмыш олдуғу вәзијјәт мәни дә чашдырды. Она бахараг дүшү-нүрдүм.

Бу заваллы гары алтмыш иллик өмрүнү ачы фәлсәфәсинин хүласәси олан о ибарәни нечә дәфә тәкрар етмишди?!

— «Бәс мән нә едим?»

Нечә дәфә бу думанлы вә гаранлыг суал чавабсыз галараг, үрәјинин ән дәрин кушәләринә көмүлмүшдү?!

— «Бәс мән нә едим?»

Нечә дәфә бу кар вә дилсиз мүһитиндән бу ачы суалына бир чаваб ала билмәмишди?!

Гәлә бу гары тәрәддүдлү вә чашгың вәзијәтлә гаршымда дурур, һәјатын горхунч илдырымлары илә алтүст олан арзулары кими өлкүн, бојнубүкүк кағызына бахырды.

— Нәнә чан! — дедим — кәл бизә кедәк, сәнә истәдин кағызы јазарам.

Бәрабәр евә кәлдик, отурду, аилә үзвләри илә таныш олду. Анамла дәрдләшди, та ушагылыгындан бәри ону агыр јумруглары илә эзән дәрдләрини, фәлакәтләрини бир-бир данышды. Сонра дәриндән ичини чәкәрәк:

— Оғлум, мән дејим, сән јаз! — деди. — Мәним оғлум вазгалда гуллуғ еләјир (әлләри илә узағлары кәстәрәрәк) орада бир мәктәб вар, орада охујур. Јаз ки, мәним оғлумун һеч кәси јохдур. Мән ики гызымы, ики дә нәвәми сахлајырам. Сәнин башын үчүн, үч ајдыр нахошдур, үшүдүб-гыздырыр.

— Нәнә, бу әризәни ораја нә үчүн верирсән?

— Гуллуғ версинләр.

— Вағзалда оғлун нә ишдәдир?

— Ону билмирәм.

— Бу кағыз кимә вериләчәк?

— Началникә.

— Һансы началникә?

— Мән охумуш адам дејиләм, ону сән билирсән. Јахшы, сән началники таныјырсаң?

— Нәнә, началник чохдур, һансы началникә јазылачаг ону билмәлијик — дедим.

Дәрин бир сүкут...

— Нәнә, сән кет евә, оғлундан бунлары өјрән. Биринчи, бу әризә кимә вериләчәк, икинчи, оғлун нә иш истәјир вә һарада истәјир, сабаһ бу заман кәл, кағызыны јазарам.

Гоча гадын сусду, бир аз дүшүндүкдән сонра башыны галдырыб деди:

— Сөзүм јохдур, анчаг билмирәм бу әризәнин ба-

шында нә вар ки, бу күн он күндүр јазылыб баша кәлмир.

Әлиндәки көһнәлмиш кағыз парчасыны кәстәрәрәк:

— Бах, буну бир нәфәр бир һәфтәјә јазыб мәнә верди, о да дејирсән ки, бир ишә јарамыр.

— Нәнә, ону ким јазыбдыр?

— Нә билим, сәнин кими бир оғлан.

— Нәнә, кет бунлары өјрән, кәл, сабаһ кағызыны јазарам.

— Нә билим, өмрүн узун олсун. Инди дејирсән сабаһ кәлим... Јахшы... зәһмәт вердим, сағ ол.

О бириси күн евә кәлдијим заман нәнә отуруб, мәни көзләјирди. Көрүшдүк, данышдыг. Руһунун ән инчә телләринә тохундум. Заваллы гары јаралаймыш диши аслаң кими инләјәрәк, әввәлләри чох далғын, сонра кеткәдә ширин бир диллә гејб етмиш олдугу кәнчлијиндән, севки вә севинчлә долу баһар күнләриндән данышмаға башлады.

Бир гәдәр күлүшдүк, әјләндик. Һәтта адыны белә өјрәндик. Ады Анабачы иди. Нәһәјәт, орталыға јенә әризә мәсәләси атылды.

— Нәнә, дедикләримн оғлундан өјрәнә билдинми? О, гәти бир сәслә:

— Өјрәндим, оғлум. Сән јаз ки, началник оғлума бир кағыз версин.

— Нә кағыз версин?

— Кағыз версин ки, о јохсулдур. Алты баш адам сахлајыр, өзү дә гыздырма ичиндә јаныр.

— Нәнә, о кағызы началник вермир.

— Јох, сән јаз ки, началник версин.

— Һансы началник?

— Нә билим, сән елә началник јаз!

Голларым үмидсиз бир һалда јаныма дүшдү. Бир анама бахдым, бир дә дөнәрәк Анабачыны көзучу сүздүм. О да һејрәтлә мәнә бахырды.

Анам деди:

— Оглум, галх, Анабачы илэ барабэр кет, оглу эһ-валаты сэнэ десин.

Анабачынын үзү күл кими ачылды:

— Ај атана рәһмәт, белә јахшыдыр — деди.

Галхдым, барабэр кетдик, јолда сорушдум:

— Нәнә, евиниз нарададыр?

— Икинчи күчә вар һа... (әлләри илэ узаглары көстә-рәрәк) орада олурут. Чох узаг дөјүл. Мән һәр күн бу-ралардан кәлиб кечирәм.

Хејли кетдикдән сонра дар бир далан башында Ана-бачынын евинә јетишдик.

Кичик, гаранлыг бир отаға кирдик. Отаг касыб дө-шәнмиш, дөрд-беш шәлләдән ибарәт иди. Бир тәрәфдә дә Анабачынын чәһрәси дурутду. Отағын баш тәрәфин-дә хәстә оглу Атабаба јатағында узанмышды. Гыздыр-манын боғучу пәнчәси алтында узун мүддәтдән бәри әријиб гурумагда олан бу кәнчин сары бәнизинин јанаг сүмүкләри чыхмыш, галын гара гашлары алтында рәнк-сиз көзләри сөнүк-сөнүк парылдајырды. Анабачы гапы-дан ичәри киричә көрүшмәјә белә имкан вермәјәрәк, титрәк вә шикајәтли бир сәслә:

— Атабаба, башын үчүн, сән дедијин кими демишдим. Бу оғлан «елә қағыз јазылмаз» — дејир. Инди кәтирми-шәм. Сән өзүн де, јазсын.

Кәнч утанчаг бир вәзијјәт алды. Мәнә јер көстәрә-рәк:

— Бујур отур! — деди.

Көрүшдүк, данышдыг, сонра үзүнү мәнә тутараг:

— Он күндүр кедир-кәлир, бу қағызы јаздырыб, ба-ша чыхара билмир — деди.

Нәһајәт, мә'лум олду ки, хәстәлијинә даир ев идара-синдән бир вәсигә алараг, бир әризә илэ хидмәт етдији идарәјә вериб, пул вә әрзаг истәјирмиш.

Анабачынын анлада билмәдији мәсәлә бундан иба-

рәт имиш. Вәсигәни вә әризәни јазыб вердим. Разы гал-дылар. Евә дөнәркән Анабачы гызғын дуаларла мәни га-пыја гәдәр өтүрдү. Хәстә оғлуна сәрф етмәк үчүн овчу-на бир гәдәр пул басдым. Алмырды. Зор-күч гәбул ет-дирдим.

О, утанчаг вә титрәк бир сәслә: «Јаман күн көрмәјә-сән, оглум, иншаллаһ мән дә хәчаләтиндән чыхарам» — деди.

Биз ајрылдыг. Лакин онун бурахмыш олдуғу хатирә һәлә зәһнимдән силинмәмиш, гәлбимдә јашајырды, ону һәр күн хатырлајырдым.

Бу һадисәдән дөрд ај кечди. Нәдәнсә гәлбимдә о мә'-сүм гарыны көрмәк, онунла данышмаг арзусу күндән-күнә артырды. Мәшғәләмә кедәндә, ја евә дөнәркән даи-ма көзләрим күчәләрдә ону ахтарырды.

Күнортадан сонра иди, гапы јавашча ачылды, ичәри гоча вә зәиф бир вүчүд кирди. Бир дә нә көрдүм: Анаба-чы... О саат јеримдән сычрадым, көрүшдүк, отурду, да-нышдыг. Сөһбәтимиз чох узанды. Сонра чаршабы алтын-дан бир јун чораб чыхарыб:

— Ал, буну сәнин үчүн тохумушам. — деди.

Чорабы алыб:

— Саг ол, нәнә, гыш кәлиб, сојуглар дүшүб, көрүнүр мәни унутмамсыз — дејинчә мәғрур бир сәслә:

— Бир шеј дејил, өзүм тохумушам — деди.

— Өзүнүз тохудуғунуз үчүн гијмәтлидир — дедим.

Бир аз сонра бу гоча вә дүшкүн гадына эл тутмаг мәгсәди илэ бир гәдәр пул вермәк истәркән, дик-дик үзү-мә бахды. Сәрт бир сәслә:

— Бу нәдир? Мән буну сәнә сатмаг үчүн кәтирмәми-шәм. Онун үчүн базар вар. Буну сәнә бәхшиш кәтирми-шәм — дејә әлләрини чаршабынын алтында бир-биринә сыхараг сахлады.

Бу сөзләри дејәркән көзләриндәки илдырымлар та гәлбимин ичиндә партлајан кими олду, јохсул, мискин

билдижим бу гарынын бу гэдэр гәһәр вә һиддәти гаршы-сында биһтиҗар титрадим. Һәр заман һүзн, изтирабла мәни җаралаҗан бу мискин гадын бу дәфә мәгрурлуғу илә мәни горхутду. Бир даһа үзүнә бахдым. Бу дәфә үзүнә гәһәр вә һиддәт ғығылчымларынын җеринә вәзифә-ләрини битирмиш оланлар мәхсус гүрүр рәнки чөкмүш-ду. Көзләрини бахышы, зиҗасы, гәлбинин раһат-раһат дөҗүндүҗүнү көстәрирди. Неч бир заман көрмәдижим бу рәнк, бу ишыг нәдән доғмушду?

Мән инди җалһыз буну дүшүнүр, бу сирри кәшф етмә-җә чалышырдым. ки, бирдән-бирә Анабачынын галын вә еркәк сәси гулағымда тәкрар сәсләнди:

— Оғлум, сәнә исти көһнәк тохумаг истәҗирдим, ка-сыблығын үзү гара олсун, јунум, ишим чатмады.

— Мәним үчүн бу да чоһдур, нәнәчан — дедим.

— Јох, оғлум, јох! — деди вә үзүндәки, көзләриндәки о рәнк дәрһал инсафсыз бир әл тәрәфиндән силинмиш кими олду. Чөһрәси рәнкдән-рәнкә кирән гадыннын бу һаллары инди мәнә бир чоһ шеҗләри хатырладыр, бир чоһ көһнә дастанлары аңладырды.

Көһнә нәслин сон гәһрәманы олан бу гадын һәлә гар-шымда отурмуш, мәнә мејдан охуҗур, һәм дә ата-бабала-рындан галма кечмиш әхлаг вә сәчиҗәләрини бүтүн һал вә һәрәкәтләри илә мәнә аңладырды. Артыг җарым әср әввәлин чанлы тарихи олан бу гадын, нәзәримдә даһа бөҗүмүш, даһа чанланмыш, санки мәнә: «Јохсул олсам да гәлбим кениш, руһум, учадыр» демәк истәҗирди.

Чоһ көзәл, буну мән дә етираф едирәм. Лакин, еј јүк-сәк гадын, сөҗлә, алтмыш иллик сәфил бир һәҗатын сәнә јүкләмиш олдуғу ағыр јүкләр белини бүкмүш, көзләри-нин нуруну алмыш, дизләрини тагәтсиз етмиш олдуғу һалда нечә олмуш ки, гәлбинә, руһуна тохунмамышдыр? Сән мәнә буну аңлат!

ахталы бир ноҗабр күнү иди. Ики күн әввәл башламыш

олан хәзри һәлә бүтүн шиддәти илә давам едир, бир илдырым курултусу илә әтрафы сарсыдыр, җерләри ешә-рәк, көҗләрә совурмуш олдуғу тоз-торпагдан фәзаны га-лын, сарымтыл бир өртүҗә бүрүҗүрдү. Гапы-бачаларын выҗылтысы, пәнчәрәләрини чинкилтиси, узагдан ешидил-мәкдә олан дәннәз далғаларынын дәли курултусу руһлара ағырлыг верир, әсәбләрдә ачы бир сызылты һисс етди-рирди. Күчәләр бомбош иди. Дамларда пишикләр, күчә-ләрдә итләр белә кәзмәҗә чәсарәт етмирди. Җалһыз ара-бир ишә кедән адамлар җердән јүксәлән тоз-торпагдан үз-көзләрини кизләтмәҗә чалышараг, ири аддымларла кедирдиләр.

Мүәллим стол башында отуруб дәрсләринә һазырла-шыр, һәм дә арабир гулағларында, һәтта бүтүн вүчудун-да сызылты доғуран бу курултуну динләҗирди. Бирдән-

бир гапынын зенки вурулду. Сәһәр тездән, һәм дә тәбиәтин белә гудурмуш бир заманында кәлмиш адамын ким олдуғуну билмәк истәјән мүүллим јериндән сычрады, гапыны ачды. Гапы ағзында ортајашлы, узунбој бир адам дурурду. Салам верди, чаваб алды.

— Бағышлајын, нараһат етдим. Беш-он дәгигә сизинлә көрүшмәјә вахтыңыз олармы? — деди.

Мүүллим ону иш отағына апарыб, јер көстәрди.

Һәр икиси отурду. Намә'лум адам һарадан вә нечә сөзә башлајачағыны билмәјән адамлара мәхсус бир һалда кирпиксиз көзләрини јерә дикәрәк дурду. Ону нараһат едән дахилиндәки чырпынты, мешин кими гуру үзүндә, ағы гарасындан бөјүк олан көзләриндә, гараја чалан инчә додагларында далғаланырды. Кечәләрини јухусуз кечирмиш адамлар кими гызармыш көз гапаглары бир-биринә јахынлашмыш, сачлы кичик башы габаға доғру әјилмишди. Әтрафынын түкләри төкүлмүш папағы, јахасы әјилмиш галып көһнә палтосу, рәнксиз көјнәји вә јахалығы онун кичик бир мә'мур олдуғуну көстәрди. О, дәрин сүкутдан сонра, нәһајәт, башыны галдырыб, сөз сөјләмәк истәјәнләрә мәхсус бир вәзијјәт алды. Бахышларындакы чиддилик, көзләринин ичиндә титрәјән әсәби рәнкләр онун чох кәдәрли олдуғуну билдирирди. Әлләрини бир-биринә сүртәрәк стулуну бир аз да мүүллимә јахынлашдырарат сөзә башлады:

— Мәһкәмәдә кичик бир гуллуғум вар. Адым Һәсән-дир, — деди. — Ајда әлли манат мааш алырам, башга кәлирим јохдур... Вар, чохдур. Әлли манат мааш алмағын нә демәк олдуғуну билирсиниз. Аиләм дә арвадым, гызым, бир дә сизин тәләбәниз Хосровдан ибарәтдир.

— Һансы Хосров?

— Тејмурзада Хосров.

— О мәним ән јахшы тәләбәләримдәндир. Демәли, сиз онун атасысыңыз, сизинлә чохдан көрүшмәји арзу едир-

дим. Индијә гәдәр таныш олмадығыма тәәссүф едирәм. Бу нөгсанын кимә аид олдуғуну дејә билмәрәм.

Мүүллимин сөзләриндән үрәкләнән Һәсән әлләрини бир-биринә чарпазладыгдан сонра деди:

— О нөгсаны мән өз үзәримә көтүрүрәм. Һәр һалда мән кәлмәли, Хосровдан мән хәбәр тутмалы идим. Лакин бу вахта гәдәр мәним кәлмәјимә һеч бир сәбәб јох иди. Бу дәфә башымдан кечән бөјүк фәлакәти билдирмәк үчүн сизи нараһат етмәк чәсарәтиндә олдум.

— Хошдур... бујурун!..

— Һә... Мән нә сөјләјирдим? — дејә Һәсән әлини башына апарыб, дүшүндүкдән сонра ахтардығыны тапмыш олан адамлара мәхсус бир сәслә сөзә башлады: — Һә... Мән бу ај маашымы алыб евә апардым. Һәмишә етдијим кими ев хәрчи үчүн беш манат ајырыб, галан пулу јазы столунун гутусуна гојдум, бағлајыб ачарыны көтүрдүм. Мә'мурлуғ һәјатыны билирсиниз; ајын ахырларына доғру пул әримәјә башладыгча адамын чәсарәти гырылыр, евә лазым олан ән мүһүм шөјләри алмагдан белә чәкинир, анчаг мааш аладан сонра о мүһүм шөјләри алмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Она көрә дә ајырдығым беш манаты сәрф етмиш олдуғумдан јенидән пул көтүрмәк үчүн гутуну ачдым. Пул гојдуғум вәзијјәтдә дурурду. Лакин һәчми мәнә кичик көрүндү, нәзәрә чарпа-чаг гәдәр кичик, Шүбһәләнмиш олдуғумдан пуллары көтүрүб сајдым. Отуз беш манат иди!

О әлләрини дуа едирмиш кими көјдә ојнадараг, һејрәтлә мүүллимә бахды.

Сон чүмләни сөјләркән Һәсәнин сәсиндә вә һәрәкәтиндәки һејрәтдән мүүллим дә өзүнү итирди, чашгын-чашгын онун үзүнә бахды.

— Пулдан он манат көтүрүлмүшдү...

— Јахшы... Сизчә, ону ким көтүрмүш олар?

— Мәнчә, он манаты Хосров оғурламышдыр.

— Сиз буну нәдән билирсиниз?

— Билірәм, башгасынын иши дежил!

— Хосровдан белә һәрәкәт евдә бир нечә дәфә көрү-нүбмү?

— Хејр, бу биринчи дәфәдир.

— О һалда сиз һансы әсаса көрә Хосровдан шүбһәлә-нирсиниз?

Һәсән мүәллимә даһа да јахынлашды, фикрини ан-лада билмәк үчүн сөзүнә давам етди:

— Бу пулу кәнар адам көтүрә билмәз! Чүнки бизим евә кәлиб-кәдән чох аздыр. Бу пулу ја арвадым, ја гы-зым Рәмзијә, ја да Хосров көтүрмәлидир. Бу үч нәфәр-дән башга һеч кимә куман кетмәз. Арвадым көтүрмәз, чүнки пулу өзүнә, ја евә бир шеј алмаг үчүн көтүрәчәк олурса кеч-тез оғурлуғу мејдана чыхачағындан горхар. Евдә һеч бир шеј мәним нәзәримдән гачмыр. Мә’мурлу-ғумда рәсмийјәти чох севдијим кими, әнлә һәјатымда да рәсмийјәти чох севирәм. Әлавә, арвадым, әлли манат ма-ашымын үстүндән он манат көтүрмәјин нә олдуғуну кө-зәл баша дүшүр. Бир дә ки, ушагларына вә евә бағлы тадындыр. Ушагларынын корлуг чәкмәсинә әсла разы олмаз. Гызым Рәмзијәјә кәлинчә о, һәлә кичикдир.

Һәсән бирдән-бирә вәзијјәтини дәјишәрәк, сүрәтлә голтуг чибиндән бир ачар чыхартды. Ону мүәллимә көс-тәрәрәк:

— Мән унутдум, гутунун ачары һәмишә мәним голтуг чибимдә олур. Рәмзијә исә мәним чибимдән бу ачары чыхарыб гутуну ачмаға, орадан пул көтүрмәјә чәсарәт етмәз! һәм дә билирсиниз ки, гыздыр. Гызларын әһвали-руһијјәси бу кими ишләрә ујғун дејилдир. Бу иш Хосро-вун үзәриндә галыр.

Һәсән сөзләрини битирмишди. һәр икиси ағыр вә әзи-чи бир сүкут ичиндә дүшүнүрдү. Мүәллим башыны гал-дырыб:

— Билирсинизми, мәним фикримчә, бу иши Хосров ет-

мәјибдир. О, чох тәрбијәли, чидди вә намуслу ушагдыр. О, оғурлуг етмәз! — деди:

— Елә исә, бәс бу он манат нечә олуб?

— Сиз бәлкә евә хәрчләмәк үчүн беш манат дејил, он беш манат көтүрмүсүнүз?

— Мән беш манатла он беш манаты билмәјән, алды-ғыны вә етдијини дүшүнмәјән, чашғын, башысојуг адам-лардан дејиләм. Беш маната алдығым шејләр дә мејдан-дадыр. Бу кими еһтималлара әсла јол вермәјин, чүнки олачаг шеј дејил! О пулу гәти сурәтдә Хосров оғурла-мышдыр. Бу иши ачманызы вә пулу ондан алманызы ха-һиш едирәм.

— Бу барәдә өзү илә данышмысынызмы?

— Данышмышам, һәм дә чох чидди. Лакин о, бојнуна алмыр. Икинчи күндүр бу мәсәлә илә мәшгулам. Бир нә-тичә вермир. Ағыр чәзалар вердим, горхутдум, анасы јалварды, јахарды, һеч бир фајда вермәди, «мәи көтүр-мәмишәм» дејир.

Мүәллим дә Хосровдан шүбһәләнмәјә башламышды, чүнки һәсәнин көстәрдији дәлилләр, сөјләдији мәнтиги сөзләр чох әсаслы иди. Пулу мүгләг Хосров көтүрмүшдү.

Лакин нә мәгсәдлә буну етмиш олдуғуну өјрәнмәк ла-зым иди.

— Сон заманларда Хосровун һәјатында вә әһвали-ру-һијјәсиндә сиз бир дәјишиклик һиссе едирсинизми? — де-јә мүәллим сүкуту позду.

— Мәним билдијим, һиссе етдијим бир шеј јохдур!

— һалбуки мәктәб һәјатында сон заманлар хејли дә-јишиклик һиссе олунур.

— Нечә дәјишиклик?

— Сон заманлар чох далғындыр, дәрсләрини чох вахт һазырламыр. Ојунларда јолдашлары илә иштирак ет-мир. һәмишә бир тәрәфдә бүзүлүб дүшүнүр. Дәрс зама-ны ө, нәјинсә хәјалына далыр, сорушаркән чаваб вермир,

ешитмириш кими, үзүмө бахыр. Онда доған бу һалларын сәбәбини мәнә анлада биләрсинизми?

Һәсән һејрәтдән бөјүмүш көзләри илә мүүллими сүзәрәк:

— Булары мән билмирәм. Дәрсләринә кәлиңчә, һәр ахшам китабларыны охујур, чалышыр, — деди.

— Елә исә јенә сизин мәсәләјә кечәк. Бу кими ишләрдә чох еһтијатлы олмағ лазымдыр. Ән кичик јанлыш бир һәрәкәтин онун тәрбијәси үзәриндә зијанлы бир тәсири ола биләр. Сизин сөјләдијиниз сөзләр әсаслыдыр. Мән дә артығ Хосровдан шүбһәләнмәјә башладым. О, ағлы башында, мүһакимәси сағлам бир ушағдыр. Әкәр о, буну етмишсә, мүтләғ бир мәғсәдлә етмишдир. Мәни марағландыран, дүшүндүрән о мәсәләдир. Јәгин бу мәсәлә онун далғынлығы илә дә әлағәдардыр. Бу хүсусда јолдашынызла көрүшәрәк, ондан да лазым олан мәлуматы алмағыма ичазә вермәнизи хаһиш едирәм.

— Мүмкүндүр. Мән ишә кедирәм. Јолдашым аз-чох мәктәб көрмүш гадындыр. Евимизин үнваны будур, бујурун. һәр заман тәшриф кәтирә биләрсиниз, — дејә һәсән ајаға галхды.

— Мән бу күн мәсәләни әтрафлы өјрәниб Хосровла данышарам. Ишдән сонра мүтләғ мәктәбә кәлин.

Мүүллимлә көрүшүб чыхмағ истәркән һәсән деди:

— Елә күман етмәјин ки, мәни нараһат едән он манатдыр. Бүтүн бәдәнимдә бир сызылты һисс едирәм. Хосровун етмиш олдуғу бу чиркин һәрәкәти һеч бир заман бағышламајачағам!

II

О күн мүүллим һәсәнин евинә кетмишди. Хосровун анасы Мәсәррәт ханым гадынлара мәхсус бир нәзакәтлә ону гәбул етмишди. Мүүллим Хосровун аилә һәјаты илә чох марағландығындан отағлары кәзмишди. Ики отағ-

да јашајырдылар. Бириси јатағ, бириси һәм јемәк, һәм гонағ вә һәм дә јазы отағындан ибарәт иди. Отағлар гисмән гәрб вә гисмән шәрг үсулу илә чох касыб бәзәнмишди. Лакин ев әшјасынын сәлигәли бир әл тәрәфиндән чох мәһарәтлә дүзүлүшү, о көһнәликләрә јени шәкил вермишди. Мүүллим столун јанына кечдикдә Мәсәррәт ханым әли илә бир гутуну кәстәрәрәк-

— Пулу һәсән бу гутуја гојмушду. Ики күн сонра пул көтүрмәк истәркән, он манат әскик кәлди. О, Хосровдан көрүр. Мән дә ондан билирәм. Анчағ, нә гәдәр олса, мән дә анајам. Верилән чәзалара сәбир едә билмирәм.

— Бу хүсусда сонра данышарығ. һәр шејдән әввәл мәним верәчәјим суаллара чаваб вермәнизи хаһиш едирәм. Хосров сон заманлар, јә'ни ики-үч ајдан бәри евдә сизинлә нечә давраныр? Онун әһвалында бир дәјишиклик һисс едирсинизми?

— Сон заманлар чох дәјишмиш, далғын вә әсәби олмушдур. О мәнә, евә бағлы бир ушағдыр. Чох вахтыны евдә мәнимлә, бачысы илә кечирир. Амма ахыр вахтлар отағларын һавасы она аз кәлирмиш кими чырпыныр, сыхылыр, әсәбиләшир, евдә дурмур. Күчәјә гачыр, орада да дура билмир. Јенә евә дөнүр, јенә күчәјә кедир. Бир шеј етмәк истәјән, анчағ едә билмәјән адамлар кими чашғын-чашғын вурнухур. Арабир мәни гучаглајарағ бәлача ушағлар кими көзләрини үзүмә дикир, тәбии олмајан бир сөзлә «ана, ана» — дејә мәни бағрына басыр.

— Дәрсләринә чалышырмы?

— Чалышыр дејә билмәрәм, чүнки атасы стол башына кечәнә гәдәр әлине китаб алмыр: о, чалышдығы заман Хосров да китабларыны ачыр, бахыр, бахыр. Зәнн етмирәм ки, охујур; јалпыз атасы она баханда өзүнү мәшғул кими кәстәрмәјә чалышыр. һалбуки әввәлләри һеч белә дејилди.

— Сиз Хосровун дәјишмәсинин башлыча сәбәбини нәдә көрүрсүнүз?

Гадынын гол-ганады јанына дүшдү вә астадан:

— Дејә билмирәм, — деди.

— Сөн ајларда сизин аилә һәјатынызда бир дәји-
шиклик олмушдурму?

— Јох... Неч бир шеј јох... Һәр шеј әввәлки кимидир.

Мүәллим бир мүстәнтиг кими:

— Неч олмәзса буну дејин, — деди, — Хосров нә үчүн
атасынын чалырмаға башладығы заман чалышыр. Он-
дан горхурму?

— Горху... горхур, чох горхур.

— Көрүнүр ки, Һәсән онунла чох чидди, рәсми рәфтар
едир.

— Олдугча чидди вә рәсми!

— Һәсәнин хасијјәти нечәдир? Сизинлә, ушагларла
рәфтары мулајимдирми?

Гадын аһ чәкди. Илләрдән бәри һамыдан, һәтта јахын
гоһумларындан белә кизли сахладығы сиррини мүәллим-
дән дә кизләтмәк истәди. Дахилиндә она эзаб верән киз-
ли јараларын үзәриндән санки бир рузикар кечди, кәдәр-
ли бир һалда голлары јанларына дүшдү. Дәрин бир аһ
көксүнү шиддәтлә габартды.

— Мүәллим! — деди. — Билмирәм бунлары сиз нијә
сорушурсунуз?

— Нијә? Чох тәбии, Хосровда доған әһвали-руһијјә бу
ишләрлә әлагәдар дејилми?

— Шүбһәсиз, әлагәдардыр.

— О һалда билмәк лазымдыр!

— Бир чарәси, фәјдасы олмајачагса...

— О башга мәсәләдир, ким билир, бәлкә дә бир чарә
тапылды. Сиз мәним суалыма чаваб верин. Һәсәнин рәф-
тары сизинлә нечәдир?

— Чох пис... Сөн дәрәчә әсәби бир адамдыр. Евдә ки-
чик бир шеј ону һиддәтләндирир, әсәбиләшдирир. Чох
рәсмијјәтчидир. Кичик бир интизамсызлыг ону тәбии һа-
лындан чыхарыр. Мән бу евә кәләни ондан хош үз, јол-

дашчасына бир рәфтар көрмәмишәм. Даима дүшүнчәли
көрүнүр. Һәлә о евдә олдуғу заман ушагларымын үзү
күлмәјиб... «Елә отурма, белә дурма, башыны елә сал-
лама», дејә онларын һәр һәрәкәтини тәнгид едир. Јемәк-
ләринә, ичмәкләринә, хүласә, һәр ишләринә гарышыр.
Онларын үрәјини сындырмадығы, көз јашларыны төкмә-
дији күн чох аз олур. Бу ев дејил, зиндандыр. — Ана ба-
шыны көксүнә тәрәф әјәрәк: — Аһ! Ән јахшы адамлары-
ма да бу вахта гәдәр ачмадығым бу сирри сизә нијә
ачыб, сөјләдијими билмирәм! — дејә кирпикләриниң уч-
ларыны исладан исти дамчылары әли илә силди.

— Сыхылмајын, аилә илә мәктәб һәр икиси бир шеј-
дир. Бирисинин рәһбәри сиз аналар, о бирисинин рәһбә-
ри биз мүәллимләрик. Аилә һәјаты илә мәктәб һәјаты
арасында бир пәрдә, бир алашылмазлыг олурса, кәч
нәслимизин истәдадынын инкишафына әнкәл олар. Бу
әнкәлләр арадан галдырылмалыдыр. Мәсәлә алашылды.
Пулу Хосров көтүрдүјүнә шүбһә галмады. Анчаг пул јә-
гин ки, бир мөгсәдлә көтүрүлмүшдүр. Мән инди кедиб
мәсәләни өјрәнәрәм. Бу хүсусда Хосрова бир сөз демә-
низи хәһиш едирәм, — дејә мүәллим Мәсәррәт ханымла
худаһафизләшиб чыхды.

III

Мүәллим сөзә нәдән башлајачығыны дүшүнмүш, зәһ-
ниндә она аид бир план һазырламыш, стол башында
сәбирсизликлә Хосрову көзләјирди.

О, һәјатында буну мүнүм бир һадисә сајырды, чүнки
шакирдләрә нә гәдәр нүфуз едә билдијини бунунла өјрә-
нәчәк иди. Ата-анасы тәрәфиндән верилән чәзаја бахма-
јараг, Хосров јенә дә инадында давам едирди. Бу мәсәлә-
ни ачмаг, илләрдән бәри әлдә етмиш олдуғу тәчрүбәлә-
риндән гәти нәтичә алмаг демәкди.

Ушаг ичәри қирди, мүәллим ачыг үз вә тәбии сәслә

«она јер көстәриб «отур!» деди. Хосров отурду. Мүәллим сөзә башлајараг деди:

— Хосров, сән әввәлләр синфин ән чалышган шакирд-ләриндән идин. Сон заманлар әввәлки кими фәалијјәт көстәрмирән. Бунун сәбәби нәдир? Дәрсләрин чәтиндир-ми?

Хосров мүәллимин үзүнә дик бахараг, титрәк сәслә:

— Јох, мүәллим... чәтин дејил, — деди.

— О һалда башга бир манеәми вар?

Хосров чаваб вермәди.

— Нә үчүн сусурсан, де, оғлум. Бир манеә варса, ону мән дәф етмәјә чалышым. Сән бу ил дәјишмисән. Дахили аләминә кәлинчә, әввәлки Хосрова һеч охшамырсан. Сән-дә бу дәјишиклијә сәбәб нәдир?

— Нә кими дәјишиклик?

— Мәсәлән, дәрсләринә чалышмырсан, далғынсан, дүшүнчәлисән, буларын сәбәбини даныш!

— ...

— Сәндәки бу дәјишиклији сән өзүн дә һисс едир-сәнми?

— Һисс едирәм.

— Бунун нәдән ирәли кәлдијини билмирәнми?

Хосров бир аз сүкутдан сонра «јох» — деди.

— Сәнин кими ағлы башында бир ушағын өзүндә олан дәјишиклијин нәдән доғдуғуну билмәмәјинә һеч инана билмирәм. Дахилиндәки мүбаризәни үзүндән, кө-зүндән, охујурам. Сирр сахланылмаз, сөјлә, оғлум! Сәни нараһат едән нәдир?

— Һеч нә...

— «Һеч нә» буна сәбәб ола билмәз.

Мүәллим чох чалышды. Ушаг инадында давам едәрәк, она тә'минедичи чаваб вермәди. Мүәллим мөвзуну дәји-шәрәк:

— Хосров, онда сән буну де: Мәсәррәт ханымын сә-нинлә евдә рәфтары писдирми?

— Хејр!

— Атанын рәфтары нечәдир?

Ушаг сусду.

— Демәк, һәсәнин хасијјәти сәртдир. Билирәм о, бир гәдәр мүстәбиддир. Рәсмијјәти севән адамдыр. Доғру-дурму?

Ушаг башы илә тәсдиг едәрәк:

— Доғрудур, — деди.

— Онун рәфтары о гәдәр писдирми ки, сәндә бу гәдәр дәрин вә ачы тә'сир бурахмышдыр?

— Чох писдир!

— Мәсәлән, нә едир?

— Һәр шеј... отурма, дурма, данышма, һәтта јејиб-ичмәјимә дә бир гули тахыр, дејинир, ғышгырыр...

— Мадам ки атанын бу һәрәкәти сәни белә раһатсыз едир, чалышмадан тојур, сән буна бир чарә дүшүнмүр-сәнми?

— Хејр!

— Јенә јалан дејирсән! Сәнин кими сарсылмаз ирадәјә малик олан бир ушаг ону өзән, исте'дадына әнкәл олан бир гүввәјә гаршы һеч чарә дүшүнмәзми?

Ушаг чаваб вермәди. Мүәллим:

— Мәсәлә ајдындыр! — деди. — Сәнли-мәпли буна бир чарә ахтарыб тапмалыыг. Сән буна нә чарә дүшүнмү-сән? Де, ағыллы чарә көрсәм, мән дә разы оларам; көр-мәсәм, башга тәдбир төкәрик. Даныш көрүм.

Ушаг титрәк сәслә:

— Гачмаг истәјирәм, — деди.

— Һараја?

— Башга бир өлкәјә.

— Јол хәрчи дүзәлдә билмисәнми?

Хосров сусду. Мүәллим чидди бир сәслә:

— Биринчи, сән јашда бир ушағын аиләсини бурахыб, јад өлкәјә гачмасы она сәфаләтдән башга бир шеј вермәз? Икинчиси, он манат сәни нечә күн идарә едә биләр?

Хосров мүәллим шүбһәли нәзәрлә сүзәрәк:

— Нә он манат? — дејә сорушду.

Мүәллим мәналы күлүмсәдикдән сонра:

— Бу күнләрдә свиниздә төрәјән һадисәни мән дә билирәм... Бу хусусда чох дүшүндүк, данышдыг, нәһәјәт, һәр үчүмүз чәкинмәдән он манаты сәнин көтүрмүш олдуғуна гане олдуг. Һәсән сәнин тәрбијәнин позулдуғуна һөкм едир. Мән бу пулу башга мәгсәдлә көтүрүлдүјүнү сөјләмишәм. Һәтта гачмаг истәдијини сән демәдән әввәл билирдим. Гачмаг сәнин кими тәрбијәли бир ушаға әсла јарашмаз! Атана евдә сәнин сәрбәстлијинә гарышмамаг, сәни нараһат етмәмәк шәртилә, он манаты алмаға вә бу ләкәни үзәриндән тамамилә силиб тәмизләмәјә сөз вермишәм. Инди һәм мәни онларын јанында башыашағы етмә, һәм дә ләкәни үзәриндән силмәк үчүн он манаты мәнә вер. Оун һагсыз олдуғуну бунунла исбат едәчәјәм. Әмин ол, пулу чыхар вер!

Хосров пис вәзијәтдә галды. Рәнки ағарды. Дүшүнчәли көзләри, тәрәддүдлү бахышлары бир нөгтәјә дикилиб галды. Мүәллим гәти сәслә:

— Јанында дејилсә, галх кәтир! — деди.

Хосров һеч бир сөз демәдән отагдан чыхды. Бир аз сонра он манаты кәтириб, мүәллимә верди.

IV

Дәрсләр битмиш, мүәллимләр вә тәләбәләр мәктәби тәрк етмишдиләр. Јалныз мүәллим мәктәбин гәбул отағында отуруб Хосровун атасы Һәсәни көзләјирди. Чох чәкмәди ки, Һәсән кәлди. Дәрин дүшүнчәләрә далмыш мүәллим онун саламыны ешидиб башыны галдырды јериндән галхыб, она јер көстәрди. Отурдулар. Бир аз сү-

кутдан сонра мүәллим он манаты чыхарыб, мәсәләнин нәтичәсини билмәк үчүн чаваб көзләјән Һәсәнин габағына гојду.

Һәсән һејрәтиндән ири-ири ачылмыш јуварлаг көзләрини мүәллимә дикәрәк:

— Сиз буну нечә ала билдиниз? Нечә олду ки, пулу көтүрмүш олдуғуну бојнуна алды?

Мүәллим мәналы күлүмсәјәрәк:

— Биз даһа сәмили ата-оғулуг. Арамызда рәсмий-јәтдән артыг, сәмилијәт вар. Сәмилијәт исә бу мәсәләдә мәнә бөјүк јардым етди, — деди вә мәсәләни башдан-баша она сөјләди. Мүәллимин сөзләрини диггәтлә динләјән Һәсән сон сөзләри ешидәркән титрәди. Боғуг бир сәслә:

— Он манатла о һараја кедәчәк, нә гәдәр јашаја биләчәкди, буну ондан сорушмадынызмы?

— Һәр шеји сорушдум, һәр шејә тәминдичи чаваб алдым. — Ағыр бир сүкутдан сонра мүәллим өзүнү доғрулдараг: — Һәсән, — деди, — бу ушағын мүгәддәрәты сизинлә биз мүәллимләрин әлиндәдир. Биз истәсәк ону фајдалы, ја да зәрәрли бир вәтәндаш јетишидирәрик. Мән бир мүәллим олдуғум, зәһмәтләримин көзәл мәһсул вермәсини көрмәји арзу етдијим үчүн һәр шакирд һагғында мәним дә сөз демәјә һаггым вардыр. Бир атаны оғлунун кәләчәји нә гәдәр мәшғул едирсә, биз мүәллимләри дә һәр шакирдин мүгәддәрәты бир о гәдәр дүшүндүрүр. Ушагларыныза бағлы бир ата олдуғунузу аз-чох билирәм. Онда нә үчүн онларын бәхтијарлығыны дүшүнмүрсүңүз?

Һәсән тәһгир олунмушлара мәхсус бир төврлә:

— Бәхтијарлығы дүшүнмәк сиз нәјә дејирсиниз? — деди. — Кичик бир мәмур олдуғум, еһтијач ичиндә јашадығым һалда ушагларымы охудур, һәр чүр мадди еһтијачларыны тәмин етмәјә чалышырам. Бундан артыг нә едә биләрәм?

— Мәнчә, бу аздыр, сиз даһа чох шејләр едә биләрсиниз...

— Мәсәлән...

— Мәгсәд сизи өјрәтмәк дејил, аилә һәјатында унутулуш мһүм бир нөгтәни сизә хатырлатмагдыр. Сөзләрим сәмими, достчасына олдуғундан ачыглаймајачағыныза әминәм.

— Әсла, бујурун!..

— Сизин аилә һәјатынызда бир әскиклик вар. О ики кичик отагда, о галын диварлар арасында сых бир ницибат, сојуг бир рәсмийјәт, әзичи бир истиблад вардыр. Бу да, шүбһәсиз, мәмурлуғун сиздә доғурмуш олдуғу бир һалдыр ки, һәм өзүнүзә, һәм дә аилә үзләринә чох зәрәрлидир. Буну гәти сурәтдә арадан галдырмалысыныз. Хасийјәтиниз буна ујғуй олмаса белә, ушағларынызын, аиләниниз бәхтијарлығы үчүн сиз буну етмәјә мәчбурсуруз. Бәхтијарлығы узағларда ахтаранлар чох јанылырлар. Ону һәр кәс өзү һәр шејдән әввәл аилә һәјатынын гурулушунда ахтармалыдыр. Сизин о кичик отағларда боғучу зинданын чансыз вә һәзин сәсләри дејил, шән бир јуванын шух чивилтиләри, бәхтијар бир аиләнин шән гәһгәһәләри ешидилмәлидир; буну едә билсәниз, Хосров јенә дә әввәлки һалына кәләр, истедады сәрбәст оларағ инкишаф едә биләр. Оун үчүн дә бу вәзийјәти ортадан галдырманызы, аталыг наминә, сиздән хаһиш едирәм.

Һәсән дәрин-дәрин дүшүндү. Бирдән-бирә башыны галдырыб, сөзләрини битирән вә ондан сон сөз кәзләмәкдә олан мүәллимә бахды, күлүмсәјәрәк гәти сәслә:

— Бу әскиклији елә мән өзүм дә һисс етмишәм. Јахшы, буну да тәчрүбә едәрәм, — деди. — Белә бир дәјишиклик етмәјә ирадәм чатачағына инанырам. Сөјләдијиниз сөзләрә гаршы исә тәшәккүр едирәм.

Бу сөзләри дејиб Һәсән ајаға галхды, мүәллимин она узатмыш әлини әлләри ичиндә бәрк-бәрк сыхдыгдан сонра отагдан чыхды.

Бу әһвалатдан сонра мүәллим Хосрову нәзарәт алтына аларағ, онун һәр бир һәрәкәтинә диггәт едир, күндән-күнә јахшылыға доғру бир мејл ојандығыны һисс едирди. Инди Хосровун да үзү күлмәјә башламышды. О, дәрсләринә чалышыр, јолдашларла, мүәллимләрлә чох сәмими көрүшүрдү.

Мүәллим бир нечә дәфә ондан аилә һәјатындан разы галыб-галмадығыны сорушмуш вә һәр дәфәсиндә: «Инди чох јахшыдыр, атам тамам дәјишибдир, һәтта о гәдәр дәјишиб ки, танымағ да олмур» — дејә чаваб алмышды. Мүәллим зәһмәтинин боша чыхмадығындан сон дәрәчә разы иди.

Бу һадисәдән бир нечә ај кечмишди. Издиһамлы бир күчәдән кечиркән мүәллим Мәсәррәт ханымла үз-үзә кәлди. Мәсәррәт ханым мүәллимә дәрһал таныды, она доғру кәләрәк, әлләрини тутду:

— Сизи чохдан көрмәк истәјирдим, — деди. — Ајағыныз евимизә дәјдији күндән аиләмиздә бир дәјишиклик јаранды. Инди чох јахшыдыр. Билмирәм нә етдиниз ки, Һәсән бирдән дәјишди. Бу сәадәт гапысыны үзүмүзә сиз ачдыныз. Сиз бизим-һәјатымызы тәмин етдиниз. Бу гәдәр јахшылығлара гаршы сизә тәшәккүр етмәк лазым дејилми? Күчәдә дә олса, сәмими тәшәккүрләримә гәбул етмәнизи хаһиш едирәм!

Мүәллим Мәсәррәт ханымын әлини әлләри ичиндә сычарағ:

— Мән бөјүк бир шеј етмәдим, — деди. — Јалныз үзәримә дүшән кичик бир вәзифәни јеринә јетирдим. Һәсәнин аталыг, јолдашлыг вәзифәсинә даир унутмуш олдуғу мһүм бир шеји она хатырлатдым. О да аталыг вәзифәсиндә унутмуш олдуғу бошлуғ вә әскиклији долдурду. Демәк истәјирәм ки, о бәхтијарлығы сизә верән нә мәнәм, нә дә Һәсәндир.

— Бәс кимдир?

— Вәзифә!

ӨЗУ БИЛСИН, МЭНЭ НЭ

лк дөфә көрдүжүм
заман вүчуду кими
гуру вә сојуг тәбиә-

тини дә бәјәнмәмишдим. Ону мәнә кәнд дүканчылары танытмышдылар:

— Јетмиш јашы вар, ады «Чыртдандыр», Чыртдан демәсән танымазлар, — демишдиләр.

Бағын јарыөртүлү гапысындан кирдијим заман һеч кими көрмәјәрәк «Чыртдан!» дејә бағырдым.

Узагдан бириси кәскин бир сәслә:

— Орадан чығырма, јахын кәл! — деди.

Сәсимә ајаглары ғыса, кичик, сары бир көпәк јердән гопардыгы тозлар ичәрисиндә јуварлана-јуварлана үстүмә кәлди. Өзүмү мүдафиә етмәји дүшүнүркән о адам «Сары, Сары» дејә көпәји чағырды. Көпәк мырылдана-мырылдана дәрһал кери дөндү. Јахынлашдым. О, бостанда јахасыачыг бир көјнәкдә чалышырды. Ортабојлу, гуру, арыг, сары гашларына битишик кими көрүнән ғыса, сых

кирпикләри арасында көзләри атәшбөчәји кими парылдајырды. Ики јандан батыг, гәрибә узун башы варды. Јени тәрәш едилмиш арыг әтсиз узунун чыхыг јанаг сүмүкләрини ғырмызы мешин кими галын бир дәри өртүмүшдү. Ики дизи үстүндә дикәләрәк, донуг вә шүбһәли бахышларла мәни сүздү. Онун симасы, һәрәкәти, хүсусән узун, ири бурну алтында јанлары тәрәш едилмиш кичик бығлары мәни шүбһәләндирди:

«Чыртдан бу олмајачаг» дедим.

О, донуг көзләрини ғырмадан үзүмә дик-дик баһараг.

— Нә дејирсән? — деди.

— Чыртданы көрәчәјәм, — дедим.

Әлиндә алаг етдији әјри тохасыны јерә гојду. Гиккәсиндән көзләри бөјүјәчәк бир вәзијјәт алды, амма бөјүмәди. Јалһыз ону дөрд јандан сыхан галын гапаглары арасында һиддәт ғығылчымлары далғаланды. Сәрт-сәрт үзүмә баһараг:

— Чыртдан нәдир? Мәним адым вар! — деди.

— Бағышлајын, — дедим, — дүканчылар мәнә белә дедиләр.

О, әлиндәки тохасы илә чалышмагда давам едирди. Башыны галдырмадан ачыглы бир сәслә:

— Онлар еләдир, сән билмирсән ки, чыртдан ад олмаз? Мәним адым Әзимдир. Нә истәјирсән? — дејә сорушду.

— Баға, отаглары баһмаг истәјирәм.

Өзүн биләрсән, о бағ, о отаглар, бу да сән.

О јенә ишинә давам етди. Отаглары бахдым, бағы кәздим, гапыдан чыхыб кедәркән:

— Әзим дајы, сағ ол! — дедим.

Баға көчдүјүмүз күн о јенә һаман донуг бахышлары, гуру тәбиәти илә бизи гаршылајараг:

— Хош кәлдиниз! — деди вә ағыр шејләри көтүрүб отаға дашыды. Бу адамын заһири кими батини һәјаты-

нын да чо̄х мараглы олдугуну онун һәр сөзүндөн, һәр һәр-
рәкәтиндән аиламаг олурду. Кечмишләрини гурдаламаг,
ону јахындан танымаг арзусу мөндө күндөн-күнә артыр-
ды. Лакин мәгсәдимә һеч чүр мүвәффәг ола билмирдим,
чүнки һамыдан гачыр, һеч кимә иснишмәк истәмрди.
Онуи даима гапалы додаглары анчаг ән мүһүм фикирлә-
рини сөйләмәк үчүн ачылмаға алышмышды. Чүмләләри
белә гыса вә жарымчыг олурду. Кәлмәләрини гујругуну
јемәк, мырылданараг сөйләмәк адәти иди.

Бир күн кәләмликдә чалышырды. Јахынлашдым. Кәл-
кәликдә узанмыш олан сары көпәјин јанында отурдум.
Әлимлә башыны бир-ики дөфә охшадым. О да әлими ја-
ламаға башлады. Әзим дајы бизи көзүчү сүзәрәк, јенә
ишинә давам етди. Итә көстәрдијим гајғыдан разы гал-
дығыны бахышларындакы ишыгдан дүјдум. Фүрсәти га-
чырмајараг:

— Әзим дајы, бу кәләмләр сизиндир? — дејә соруш-
дум.

Башыны галдырмадан чаваб верди:

— Јох, шәриклидир.

— Шәркинииз кимдир?

— Бағ саһибнн. — Сонра башыны галдырды: — Бунун
шитилләрини гышда бир-бир әлимлә әкмишәм, — деди

— Сојугдан донмушдум! Бир һәфтә тәрпәнмәдим.

— Гышда бағдамы галырсыныз?

— Бәс һарда галырам? Ајры јерим јохдур. — Бир ан-
лыг сүкутдан сонра сыра-сыра дүзүлмүш ағачлары көс-
тәрәрәк: — Бунлары гышда көрәсэн, — деди, — гупгуру
гапгара, чырчылпаг. Бахырсан јазыгын кәлир. Елә бил
сәссизликдән ағачлар мәләјир. Инс јох, чинс јох.

— Гоншу бағларда адам олмурму?

— Олур, чох аз. Ким кимәдир... Бу ағачлара бахырам,
бахырам, үрәјим јаныр. Бах, инди нечә көзәлдир. Гышда
да белә олсајды!..

— Гышда да белә олсајды бу күн ондакы көзәллији
дујмаз, она гијмәт вермәздик.

— Доғрудур!.. — дејә о, сөзүмү һәм дили, һәм дә ба-
шы илә тәсдиг етди. Әзим дајы јенә узун мүддәт динмә-
ди. Елә бил данышмаға һәвәси јох иди. Анчаг мән нәдән-
сә ону гурдаламаг, дахилини, һәјатыны даһа јахшы бил-
мәк, өјрәнмәк истәјирдим. Одур ки, сөһбәтә сәбәб ола
биләчәк һәр васитәјә әл атырдым. Бу аралыг көзләрим
јанымдакы көпәјә саташды. Әлимлә ону көстәрәрәк:

— Әзим дајы, гышда бу сәнә јолдашдыр, — дедим.

Әзим дајы дикәлди. Әлиндәки тоханы торпаға санч-
ды. Көпәји сүзәрәк деди:

— Јолдаш нәдир, бу мәнә гардашдан артыгдыр. О ол-
маса мән дәли оларам. О һүрдүкчә үрәјимә гүввәт кәлир.

Әзим дајы «Сары, Сары!» дејә көпәји сәсләди. Көпәк
гулагларыны саллајараг, она доғру гачмаға башлады.

Бу дилсиз адамы сөйләдә билмәјимә чох севиндим.
Фүрсәтдән истифадә едәрәк:

— Әзим дајы, ајда нә алырсан? — дејә сорушдум.

— һеч бир шеј!..

— Пулсузму гуллуг едирсэн?

О, әлиндәки тоханы јенә јерә гојду. Сағ әлинин дөрд
бармағыны ачараг:

— Гырх манат! — деди.

— Ајдамы?

Ачыглы, кичик көзләрини үзүмә дикәрәк:

— һә, ајда; ајда нәдир, илдә...

— Илдә гырх манат?! Бу чох аздыр.

О јенә сусду, чаваб вермәди вә әсәби бир фәалијәтлә
ишинә давам етди. Арамызда әзичи вә ағыр сүкуту гы-
салтмаг фикри илә:

— Әзим дајы, изин вер сәнә бир аз көмәк едим, — де-
дим.

Далгын вә күскүн бир һалда:

— Өзүн биләрсән, мәнә нә, — дејә чаваб верди.

Һәр икимиз јан-јана ишләјирдик. Үзүнү мәнә көстәр-мәмәк үчүн о данма архасы мәнә олараг ишләјирди. Там бир саат бәрабәр чалышдыг. Узун заман ичәрисиндә нә бир дәфә үзүмә бахды, нә дә бир кәлмә сөз деди. Ишлә-мәјә ешгим варды; она руһи бир сһтијач һиссе едирдим. Анчаг бу гуру ғылыгысыз адамла јан-јана чалышмаг мәни сыхырды. Чохдан галхыб кетмәк истәјирдим; анчаг анлашылмаз бир гүввәт ајагларымы јерә мыхламыш, онунла бәрабәр ишләмәјә мәни мәчбур етмишди. Башымыз үзәриндә бүтүн гүввәти илә һәрарәт сачмагда олан күнәш гумсаллыгы гор һалына кәтирмишди. Јердән шә-лә кими галхан бухарын ичиндә гум дәнәләри пар-пар парылдајырды. Нәһајәт, Әзим дајынын дили ачылды. Архасы мәнә тәрәф олдуғу һалда:

— Сән һарада гуллуғ едирсән? — дејә сорушду.

— Мән мүәллимәм.

— Илдә нә алырсан?

Бу суал мәни чох дүшүндүрдү. Нәһајәт, јалан сөјлә-мәјә мәчбур олдум:

— Илдә алты јүз манат, — дедим.

Әзим дајы ачы-ачы күлүмсәди:

— Алты јүз манат!.. Нә аз... Мә'дәнләрдә ишләјән бизим кәндлиләрин ичиндә сәндән чох алаңлар вар.

— Бәс сән нә үчүн мә'дәнләрдә ишләмирсән?

— Кечмишдә фабриктә ишләмишәм, орада хәстәләндим, сонра кетдим, көтүрмәдиләр.

— Мә'дәнләрдә чалышсан чох аларсан!

— Орада чалышмаға адам чохдур.

— Башга бир иш тап!

Әзим дајынын ағзы јенә килидләнди. О јенә әсәби бир фәалијәтлә чалышмаға башлады. Үзүндә, көзүндә изтираб вә кәдәр далғачығлары ојнашырды. О јенә мүһүм бир шеј дүшүнүрдү. Јәгин өз гаранлыг һәјатыны көздән кечирди.

Ким билир, о анда изтираб вә кәдәр һејкәли кәсил-

миш олан бу адамын көзләри гаршысында кино ленти кими бир-бирини говлајараг, сүр'әтлә кечмәкдә олан нә гәдәр горхунч һадисәләр, көһнәлмиш, солғун лөвһә-ләр бир-бир өтүрдү. О чох далғын иди. Сөз сөјләјәчәк һалы галмамышды. Галхдым. Кедәркән:

— Әзим дајы, сағ ол! — дедим.

Архамдан истәһзалы бир сәслә:

— Һә, јорулдун? Сизләр ишләјә билмәзсиниз, — деди.

Әзим дајы кет-кәдә бизә иһниширди. Ејванда отуруб нәрд ојнајаркән, ја достларла күлүб-данышаркән Әзим дајы да кәлиши илә мәчлисимизи бир аз шәнләндирирди. Бир кушәдә отуруб, диггәтли көзләри илә ја ојунун кедишини изләр, ја көзләрини узағлара, әнкиликләрә ди-кәрәк, бир шеј дүшүнәрди. Ким билир, зәһниндә нә замандан бәри һәлл едә билмәдији бир чох мүһүм мәсәлә-ләрлә мәшғул олурду. О саатларла фикрә кәдәр, көзлә-рини думанлы үфүгләрдән ајырмәзды. Артыг бу заман нә ојунун кедиши, нә данышылан сөзләр, нә дә башга һеч бир шеј ону марағландырмәзды. Һәлл етмәкдән ачиз галдыгы чәтин мәсәләләрин ағырлыгы алтында әзилмиш олдуғу јорғун бахышларындан сезилди. Бир-дән-бирә јериндән галхараг:

— Истидән боғулдум, бунун дәрманы дәниздир, — дејә галхыб кәдәрди.

Марты гушу кими сәһәр, ахшам дәннә баш вурмаг адәти иди.

Нә дејирсиниз!.. Бу дилсиз адамы кет-кәдә севмәјә, она гаршы гәлбимдә дәрин бир һөрмәт бәсләмәјә башла-дым. Јалныз мәнми? Бағда олан үч-дөрд аилә она сәми-ми олараг бағланмышды. О олдуғча сәдә, сәмими, сағ вә чалышган бир адамды. Јалан, ријакарлыг нә олдуғу-ну билмәз вә белә адамларла һеч арасы олмәзды. Евинә ајаг басдығы, чөрәјини једији адама садиг бир дост ки-ми јанашар, һөрмәт вә мәнәббәтини диллә дејил, һәрә-

кәтләри илә көстәрәрди. Ишдән горхмаз, чалышмагдан јорулмазды.

Һәлә һәр сәһәр тут чырпаркән үч-дөрд ағачы гуш ки-ми будагдан-будаға долашмасы уча бир будагдан ди-кәр бир будаға сүр'әтлә елә атылмасы вар иди ки, бу чүр'-әт вә чевиклији анчаг та кичикликдән идман көрмүш он дөрд-он беш јашларында олан чәлд ушагларда көрмәк олур. Багда тәкбашына әлләшир, ара-сыра башгалары-нын бағ, бостанында чалышыр, онун үчүн алты-једди ај сүрән узунөмүрлү гыша һазырлыг көрүрдү.

Зәһирдә ачиз вә бачарыгсыз көрүнән бу адамын әлин-дән һеч бир шәј гуртара билмәзди. Дүканчыларып дедик-ләринә көрә, ону «Чыртдан» адландырмаларынын сәбә-би һәр ишә бурун сохмасы вә һеч бир ишин онун әлиндән гача билмәмәси иди.

Бу јашлы адамдакы јорулмаз чалышганлыг вә гүввәт һәр шәјдән артыг механики бир һала чеврилмишди. Һә-јәтдә о һеч бир заман фәал олмамышды. О даима баш-галарынын әмр вә арзусуну ичра етмәји бачарырды. Бир иш һаггында ондан бир фикир сорушачаг олсаныз јал-ныз бир чаваб ала биләрдиниз:

— Өзүн биләрсән, мәнә нә!

Отагымда китаб мütалиәси илә мәшгул идим. Гадын-лар да бөјүк артырмада фәрш үстүндә топлашыб, сөһ-бәт едирдиләр. Онлардан бири диггәтлә, «Анамла һәс-биһал» сәрләвһәли бир мәнзүмәни пәсдән һәзин сәслә охујурду. Һәлә битирмәмишди ки, бир гәһгәһә гонду. Бу гәһгәһәнин нәдән доғдуғуну билмәк үчүн пәнчәрәдән ба-харкән, гаршында мараглы бир лөвһә ачылды.

Әзим дајы ашағыда дуруб өзүнәмәхсус бир сәслә:

— О хымыр-хымыр пәсдән охујан ким иди? — дејә со-рушурду.

Гадынлар күлә-күлә бир-бирини көстәрдиләр:

— Әзим дајы, бах, бу иди!

— Јалан дејир, бу иди.

— Јох, јох, бу иди.

Әзим дајы бармағы илә бирисини көстәрәрәк:

— Билирәм, билирәм, сән идин! — дејирди.

Гадынлар күлмәкдә давам едирдиләр. Бу аралыг онун ән сәмими досту олан јеничә көзмәјә башлајан гы-зым Күлбәниз сөһбәтин мөвзусуну дәјишдирди. Ајагла-ры бир-биринә долаша-долаша кәлиб, Әзим дајыја са-рылды. Әзим дајы ону гучағына алды. Ушағы даныш-дырмаг мәгсәдилә:

— Сәнә бостайдан кичик гарпыз кәтирәчәјәм, — деди.

Ушаг күлүмсәјәрәк, әли илә Әзим дајынын үзүнү, кө-зүнү охшаја-охшаја:

— Бә...с, бә...с балача кукла алмајачагсан?

— Алачам, бәс, алачам.

Гадынлардан бириси:

— Әзим дајы, бу вахта гәдәр нә үчүн евләнмәмисән?

Бах, инди сәнин дә белә ушагларын оларды. Онларла ој-најар, гышда бурада тәк галмаздын, — деди.

О бүсбүтүн дәјишди, үзү-көзү думанланды. Мә'налы бахышларла гадынлары сүздүкдән сонра ики бармағы-ны бир-биринә сүртәрәк:

— Бу зәһирмар јох иди, — деди. — Сонра көзләрини галын вә кичик көз гапаглары ичиндә кизләдәрәк: — Горхдум, — деди, — горхдум ки, ачыннан өләк!

— Сәнә атандан бағ, торпаг галмајыб?

— Кичик бир бағ галмышды.

— Нә олду?

— Сатдым...

— Нә үчүн сатдын?

Әзим дајы сусду, бир аз сонра сөзүнә давам етди:

— Сиз бизим бағлары билирсиниз, — деди. — Бағ бе-чәрмәк үчүн су, гују, ат, араба лазымдыр. Бу ачкөз гу-му һәр күн суварырсан, јенә дојмаг билмир. О бириси күн јенә гупгурудур. Сәһәрдән ахшама гәдәр атынла бә-рабәр чалышыб чапалајырсан, јенә ачсан; анчаг башга

жерин кәндиләри бизим кими дејил. Су вар, торпаг вар. Истәдијин гәдәр әк. Биз ишләмәкдән илан кими габыг гојуруг. Бу торпагдан мәһсул алмаг чох чәтиндир.

— Башга кәндиләр нечә кечинир?

— Баг онлара да бир шеј вермир. Торпаг хәсисдир, хәсис!..

Әзим дајынын һеч бир заман ишләтмәдији бу узун чүмләләр, мәнтигли муһакимәләр һамыны һејран етди. О јенә башыны гәрибә бир һалда көксүнә дикәрәк, сүкут едир, мән дә сәссиз, бу дилсиз адамдакы әһвалы һејрәтлә дүшүнүрдүм. Бу аралыг сүкуту парчалајан бир сәс:

— Әзим дајы, багы сатдыгдан сонра нә иш көрдүн? — дејә сорушду.

Әзим дајы башыны ағыр-ағыр галдырараг чаваб верди:

— Багы ики жүзә сатдым. Бурадан мејвә алыб Русияја апардым. Чоху чүрүдү. Зәрәр еләдим. Үч-дөрд ај алыш-вериш еләдим. Пулларым батды. Бақыја өзүмү күчнән чатдырдым.

Әзим дајы сөзүнү битирмишиди. Онун кечмиши илә марагланан гадынлардан бириси:

— Бәс сонра нә олду? — дејә суал-верди.

Әзим дајы ону шүбһәли нәзәрлә сүзәрәк:

— Сиз бунлары нә үчүн сорушурсунуз? — деди.

— Сән бизим бир дәнә Әзим дајымызсан, сәнин кечмишләрини билмәмәк олар?

Бу сөзләри гадын о гәдәр чанлы вә мәналы сөјләди ки, Әзим дајы бәхтијар күлүмсәди. Әли илә, јанларынын ипликләри чыхмыш тәсәјини башында бир-ики дәфә чевирдикдән сонра:

— Еј... мәним гәзавү-гәдәрим чохдур, — деди. — Чох ишдә олмушам. Нәјә әл атдымса, боша чыхды. Ахырда бир варлыја бағбан олдум. Јола кетмәдик. Орадан чыхыб Тагыјевин без фабрикинә кирдим. Ики ил ишләдим. Сонра хәстәләндим, он күн јатдым. Јахшы олдум, јенә

фабрика кетдим, «сәни чыхармышыг, бир һәфтә сонра кәл, инди јер јохдур», дедиләр.

— Сонра, сонра, Әзим дајы?

Әзим дајы дүшүнчәли вә булашыг көзләрини галдырды, бирдән-бирә јериндән сычрајараг:

— Далымча кәлин! — деди.

Ирәлидә Әзим дајы, архасынча гадынлар бир-биринә сыхылараг, күлүшә-күлүшә отага кирдиләр. Мәни дә ишә гарышдырдылар. Ејвана чыхдыг. Гоншу бағын бир кушәсиндә ири дашларла өртүлмүш бөјүк бир мазары көстәрәрәк деди:

— Бах, сонра бу дашларын алтында јатан адамын бағында ишләдим. Көрдүјүнүз јерләрин һамысы бурада јатан адамындыр, касыб бир кәндли иди. Буиларын һамысыны фәјтончулугла газанмышды.

О, көзләрини бир мүддәт мазара дикиб галды.

— Әзим дајы, бу адамы нә үчүн багда басдырмышлар? — дејә сорушдум.

Әзим дајынын көзләри бөјүдү, һејрәтли бир сәслә:

— Горхудан, — деди. — билирсән бу нечә адам иди?

Башынын түкү гәдәр дүшмәни варды, онун учундан. Амма нә апарды? һеч бир шеј... Ишчиләринә көз верәр, ишыг вермәзди. Әлиндә ири бир гырманчы варды. Ишләјәндә јорулуб бир аз дуран кими өлүнчәјә гәдәр вурачагды, һүнәрин вар она бир кәлмә чаваб гајтар, — Сонра башыны ојнадараг: — Өзүнүн дә бир күчү јох иди. Бағын ичиндә тапанча әлиндән дүшмәзди. Кечәләр евиндә ишыг јанмазды. Һәр кечә јатаркән горхусундан јерини дәјишдирәрди.

— Сән онун бағында нә гәдәр галдын?

— Чох!.. Һеч билирәм ки... Өмрүмү онун бағында чүрүтдүм.

— Елә адама ишләмәк чәтиндир.

— Чарәм нә иди? Чыхсам, өлдүрәчәкди, залым оғлу ган чанағы иди ган... Мән өлмүшдүм, о өләндән сонра дирилдим.

— Ону өлдүрдүлөрми?

— Ким билир, бөлкө дө өлдүрмүшдүлөр. О күн кәнд-дө тој-бајрам иди. — О јенә көзләрини бир мүддәт бағ-лара дикиб галды. Бирдән-бирә башыны галдыраар: — О заман белә бағым олсајды, инди сән бојда оғлум вар иди, — деди.

Дүканчыларын онун һаггында сөјләдикләри сөзләри хатырлајараг:

— Әзим дајы, нечә јашын вар? — дејә сорушдум.

— Чох... Мән нә билим, сајмамышам ки, илдир кәлир, кечир.

— Бу јашда чох чаван галмысан.

Әли илә о мазары көстәрәрәк.

— Буна раст кәлмәсәјдим, һеч гочалмаздым, — деди.

Әзим дајы јенә фикирдә иди. Көзләрини каһ бөјүк мазара, каһ бир аз узагда ағачларынын башыны даима рузикар охшајан баға диқәрәк бахыр, бахыр вә бу бахыш-ла бир чох шејләр дүшүндүјүнү билдирди. Бу заман-ларда артыг она јанашмаг, онунла сөһбәт етмәк мүм-күн дејилди. Онсуз да бу күн адәти хилафына олараг чох сөјләмиш, бүтүн тәрчүмөји-һалыны, бөлкә дө бу вахта гәдәр кимсәјә ачыб сөјләмәдији дәншәтли сирлә долу олан мүгәддәрәтыны данышмышды. О артыг сусеуш, ағзы килдләнмишди.

Бир күн бүтүн бағ чамаатыны мөшгул едән мүһүм бир һадисә олду. Әзим дајынын Сарысы хәстәләнмишди. Даи-ма көлкә кими онун архасындан ајрылмајан Сарынын гымылданмаға белә тагәти галмамышды. Көлкәли бир ағач алтында Әзим дајынын һазырламыш олдуғу јатагда әлләрини, ајагларыны узадараг, хәстәлијинин шиддәтин-дән инсан кими инләјирди. Әзим дајы өзүнү итирмиш һалда онун әтрафында долашыр, бир ан ондан ајрыл-мырды. Әли илә ону охшајыр, ағзына сүд төкүр, башыны, әлләрини, ајагларыны овушдуруу.

Көрүшүнә кедәиләр:

— Әзим дајы, Сарыја нә олуб? — дејә сорушаркән, о јашлы бир адам гүруру илә әлләрини бир-биринә чыр-параг, һејрәтли вә титрәк бир сәслә:

— Дүнән ахшам сапсағлам иди. Билмирәм буна нә олду? Бәдбәхтлиқдир, бәдбәхтлиқ, бөјүк бәдбәхтлиқ — дејә әлләрини көкәү үзәриндә чарпазлајараг, көзләрини она дикиб дурурду. Сары инләдикчә әлләри илә ону ох-шајараг: «Чан! Горхма, сән сағалачагсан, сән јашајачаг-сан!» — дејирди. Көпәјин һалы күндән-күнә писләшир-ди. О артыг нә јејир, нә ичир, булашыг көзләрини Әзим дајынын үзүнә дикиб, сәссиз дурурду. Бүтүн бағ әзичи бир сыхынты ичиндә иди. Багда ушаглар бир аз курулту гопаранда Әзим дајы дәрһал гашларыны чатараг:

— Еј, сәс салмајын, көрүрсүнүз ки, азарлы вар! — де-јә бағырырды. Сарыны һамы, һәр күн беш-он дәфә јолу-хурду. «Башын сағ олсун» демәк лазым олдуғу һалда «Әзим дајы, горхма, сағалар, көпәк һәр хәстәликдән өлмәз!» — дејә она тәсәлли верирдиләр. О исә динмәзчә дүшүнүрдү.

Сарынын ән чох јанына кәлән ушагларла гадынлар иди. Һәр дәфә кери гајыданда кизли-кизли күлүшәрәк:

— Бәхтәвәр Сары, башы алтында јастыг, алтында дө-шәк, башы үстүндә Әзим дајы, гајгысыз инсан кими чан верир. Һәлә гијамәт Сары өләнәдир, киши өзүнү өлдүр-мәсә јахшыдыр! — дејирдиләр.

Әзим дајы көпәји балыш үстүндә һәкимә апарды. Бајтар көпәјә бахдыдан сонра:

— Буна јумурта ағы вер! — деди.

Сары јумурта ағыны ичмир, Әзим дајы әлләри илә онун ағзыны ајырыб төкүр, көпәк ишилдәјә-инилдәјә ба-шыны һавада ојнадараг, һамысыны кери гајтарырды. Сары күндән-күнә зәифләјир, күчдән, тагәтдән дүшүрдү.

Гум сојумуш, ахшам дүшмүшдү. Ушаглар бөјүк бир тәлаш ичиндә јүјүрүб:

— Әзим дајы ағлајыр, Сары өлүбдүр, — дејә хәбәр кәтирдиләр.

Гадынлар арасында бир вэлвэлэ гопду. Бунун Эзим дајы үчүн ағыр бир фачиэ олдуғуну һамы дујурду. Бир дост кими онун дәрдинэ шәрик олмаг лазым иди. Галхыб кетдим. Сары башы јастыгда, үзү гиблэјә узанмыш, көзләрини өртмүшдү.

— Эзим дајы, башын сағ олсун. — дедим.

О, чаваб вермәди.

Ертәси күн бағын сәссиз бир кушәсиндә Сарынын гәбрини зијарәтә кетдим. Эзим дајы гәбрин баш тәрәфинә бөјүк бир јасәмән ағачы әкирди. Диггәтлә үзүнә бахдым. Бу аз мүддәтдә о нә гәдәр дәјишмишди! Бәнизи саралмыш, көзләринин нуру азалмыш, үзүнә јетимлик тозу чөкмүшдү. О күн ахшама гәдәр јатды. Ахшам галхыб һараја исә кетди. Ики күн гајытмады. Бағ чамааты бөјүк һәјәчан ичиндә иди.

Үчүнчү күн саат он иди. Һамы динчәлмәјә чәкилмишди. Сүкуту ара-сыра јалныз чырчырамаларын чырылтысы, көлкәликләрә чәкилмиш ушагларын гарышыг сәсләри позурду. Бирдән-бирә бағ ичиндә бир вэлвэлә гопду. Ушаглар: «Эзим дајы кәлди! Эзим дајы кәлди!» — дејә бағырараг, севинчләриндән атылыб-дүшмәјә башладылар. Һамы тамашаја чыхды. Эзим дајы тәк кәлмәмишди. Өзү илә кичик сары бир күчүк дә кәтирмишди. Ушагларын севинчинин һәдди јох иди. Бири күчүјүн башыны, бири бојуну, бири гујругуну охшајырды. О да бунлары чоһдан таныјырмыш кими гара ағзыны ачараг, гујругуну ојнада-ојнада ушагларын үзәринә атылырды.

Гадынлар Эзим дајынын әтрафыны бүрүјәрәк, шән бир сәслә:

— Хош кәлдин, Эзим дајы! Һара кетмишдин? — дејә сорушаркән, Эзим дајы ајагларына дырманмагда олан күчүјүн башыны әлләри илә охшајараг, башы илә узаглары көстәрди:

— Һеч, о јана кетмишдим, — деди.

Онун габаглар тез-тез тәрәш етдији үзүнүн түкләри узанмыш, чизкиләри дәринләшмишди. Матәмли көзләриндә үмид мүждәси верән бир ишыг парылдајырды.

Әлимлә күчүјүн башыны охшајараг:

— Эзим дајы, бу Сарыдан да мәррибандыр, — дедим.

— Һә, бу да она охшајыр, ону кәтирәндә бу бојда иди, — деди. Сонра ону башдан-ајаға сүзәрәк:

— Сары, Сары! — дејә сәсләди вә һүрә-һүрә ајагларына дырманмагда олан күчүјүн башыны гучаглады.

Эзим дајы јенә сакит бир һәјат кечирирди. Күндүзләри бағда, бостаида ишләјир, бош вахтларында кичик Сарысы илә мәшгул олурду.

Сон заманлар о тез-тез ејвана чыхыр, саатларла көзләрини ири мөзара вә бағлара дикиб дурурду.

Адәти үзрә, бир күн јенә ејванда ири мөзарын вә бағларын сејринә далмышды. Отагда јалгыз идим. Гапы ағзындан мәнә:

— Бура кәл! — деди.

Кетдим. Әли илә бағлары көстәрәрәк:

— Ора бах. Елә бил мешәдир, көмкөј... бу арада бундан јахшы бағ јохдур. Ону дишимлә, дырнағымла бечәрмишәм, — деди.

Сонра ири мөзары ачы-ачы сүзәрәк:

— Бу адам олсајды, мәним ахырымы бир јана чыхарарды. Адам дејил, чәллад иди, чәллад!

— Эзим дајы, бу кишинин ады нә иди?

— Ады, Чанавар. Чанавар да ондан јахшы иди.

О данышыркән гаршысындакынын үзүнә бахмаг адәти дејилди. О бирдән-бирә мәнә тәрәф чеврилиб деди:

— Бунун етдикләрини демәклә гуртармаг олмаз.

Сонра мүһүм бир һадисәни сөјләмәк истәјәнләрә мәхсус бир вәзијјәт алараг сөзә башлады:

— Бир күн чоһ јорғун идим, ағач алтында јатмышдым. Бир адам мәни ағачла ојадырды. Гаранлыг иди, сәсиндән билдим ки, одур. Кечә вахты нә үчүн ојадырды?

Ачыглы сөслө: «Галх, далымча кэл!» деди. Галхдым, далына дүшүб кетдим. Үрәжимдән гара ганлар ахырды. Бу мәни һара апарыр? Нә үчүн апарыр? Багла ев арасындакы гапыдан ичәри кирдик.

— Тез арабаны гош, кэл! — деди.

Кетдим, арабаны гошуб гајытдым. О, һәјәтдә мәни көзләјирди. Ағзыбағлы бир чувалы көстәриб деди:

— Ал, буну апар дәннизә ат!

Әјиләрәк чувалы галдырыб, далыма гојду, кедәркән далдан чағырды: «Јолла сүр, араба изләриндән чыхма».

Ајагларым әсә-әсә чувалы көтүрүб арабаја атдым. Гаранлыг бир кечә иди. Өмрүмдә елә горхулу кечә көр-мәмишдим. Арабаны бағларын арасы илә дар бир күчә илә сүрдүм. Хәзри гумлары көјә совуруп, гаранлыг үз-көзүмү дишләјир, дивардан сәлланмыш ағачларын будаглары мәни гамчылајырды. Арабаны дәнниз тырагына гәдәр сүрдүм. Дәнниз дә горхулу иди. Бир-бирини гова-гова саһилә доғру кәлмәкдә олан далгалар ағзыны ири-ири ачараг, гурбан истәјирди. Арабаны бирбаш дәннизин ичәрисинә сүрмәк истәдим. Бачармадым. Мән һеч сөјүш билмәрәм, јох, һеч билмәрәм. Бу кишини анчаг орада сөјдүм. Сөјдүм, чүнки бу залым оғлунун мәним чанымы алдығыны билирдим.

Әзим дајы сөзүнү битириб сусду вә ејвана дирсәкләнәрәк, ачы-ачы дүшүнмәјә башлады. Галбуки мән һадисәнин сонуну көзләјирдим. Ондан сорушдум:

— Әзим дајы, чувалы нејләдин?

— Атдым бир чухура.

— Өлдүрүлән ким иди, мә'лум олмадымы?

— Олду. Соирадан билдим ки, бу јазыг хырдават мал сатан касыб бир адам имиш. Малына саһиб олмаг үчүн ону өлдүрмүшдү.

Бу сөзләри о гәдәр әзкин шәкилдә деди ки, артыг онун изаһат вермәјә игтидары галмадығыны анладым. О јенә ачыглы иди. Гаранлыг кечмиш онун бүтүн варлығыны

чејнәјиб әзмәкдә иди. Кәдәр вә изтираб далгалары онун үз-көзүнү булуд кими алмышды. О, көзләрини ири мазара дикиб галмышды. Ону башдан-ајаға һејрәтлә сүздүм. О, көһнә бир мазара бәнзәјирди. Артыг мән дә хәјала-далмыш, бу адамдакы әһвал-руһијјәдән тә'сирләнмиш-дим. Бу вахт Сарынын һүрә-һүрә Әзим дајынын үстүнә атылмасы һәр икимизи дүшүнчәдән ајырды. Бир аз әввәл онун ајаглары алтында узаныб, бөјүк бир марагла Әзим дајыны динләјән Сары ики ајағы үстүнә галхараг, Әзим дајыны гучагламыш вә гара ағзыны ачараг она һүрүр, санки ону етмәкдә олдуғу бир ишдән чәкиндримәк истәјирди. Әзим дајы она ачыгланды. Сары даһа һиддәтлә һүрмәјә башлады. Әзим дајы ачы-ачы күлүмсәјәрәк әлиин онун башына гојду. Һәр икиси сусду вә мә'налы сукут ичиндә көзләрини бир-биринә дикиб галдылар...

Үч-дөрд аилә ичәрисиндә онун дилини ачан, гәлбинә бир аз севинч, руһуна бир аз-шүә сәпән ики адам иди. Бир хидмәтчимиз Полја, икинчиси, јеничә дил ачмыш олан гызым Күлбәниз иди. Әзим дајы һәр күн ону ојна-дыр, сөјләдир, голлары арасында атыб-тутаркән бүсбүтүн дәјиширди. Үзүнә, көзүнә хошбәхт адамлара мәхсус бир рәнк, күлүмсәмәләринә бир сәмимийјәт гонурду.

Полја исә онун сәмими бир досту иди. Һәр күн гују башында палтар јујуб су чәкәркән, Әзим дајы она јардым едәр, јалан-јанлыш русча бир чох шејләр данышма-ға чалышарды. Јәгин о, Полјаја Русјада олдуғу заман кәздији шәһәрләрдән, таныдығы адамлардан данышырды. Полја анламадығы бу сөзләрә сүрәкли гәһгәһәләрлә күлүр, күлүрдү. Сонра:

— Әзим дајы, мәнә сизин дили өјрәт! — дејирди.

Әзим дајы даһа сәмими јахынлашараг, она ән лазым олан кәлмәләри өјрәдәр, Полја тутуғушу кими өјрәндији кәлмәләри өзүнәмәхсус бир сәс вә шивә илә тәкрар едәрди. Әзим дајы күлүмсәјәр. Полја исә арды-арасы кәсилмәз гәһгәһәләрлә уғунуб кедәрди. Арабир она:

— Эзим даҗы, мән сәни сеvirәм; — деҗәркән онун үзү күлүр, көзү күлүр, додаглары күлүрдү.

О, Полҗаҗа күндән-күнә даһа сәмиин бағланырды. Бу бағланышын лис бир ниҗәтлә олмадығы онун һәр бир һәрәкәт вә рафтарындав сезилди. Полҗаны о, шән вә оҗнаҗ бир ушаҗ кими сеvirди.

Гадынлар она: «Эзим даҗы, Полҗа сәни җаман сеvirмиш...» деҗәркән о, лагеҗд күлүмсәҗәрәк:

— Өзү билсин, мәнә нә! — деҗә башыны җерә дикәрди.

— Амма өлмәмиш, җахшы гыздыр.

— Һә, күләшдир, җахшыдыр...

— Анчаҗ базар күнләри чох кәзир.

— Өзү билсин, мәнә нә!

— Сән русча билсә идин, башгалары илә кәзмәзди.

— Русча билчирәм.

— Һә билчирәи?

— Что, харашо, нето. Чох сөз билчирәм.

Гадынлар күлүшдүләр. Эзим даҗы позулараҗ:

— Һә, һә, ниҗә күлүрсүнүз — деҗә галхыб кетди.

Ики күн әввәл алдығы мәктуб Полҗаны шәһәрә чагырырды. О, сеvirинчидән һоппаныр, әли-аҗағы җерә дәҗмирди. О күн Эзим даҗы җенә кәдәрли иди. Үстүнә арамсыз атылмаҗда олан Сарынын башыны охшаҗырды. Бу аралыҗ Күлбәниз јүјүрә-јүјүрә кәлиб, Эзим даҗыҗа сарылды. Эзим даҗы ону гучағына алды. Сары бундан һиддәтләнәрәк, һүрүр вә гызын үстүнә атлырды. Эзим даҗы думанлы көзләрини ушағын үзүнә дикәрәк:

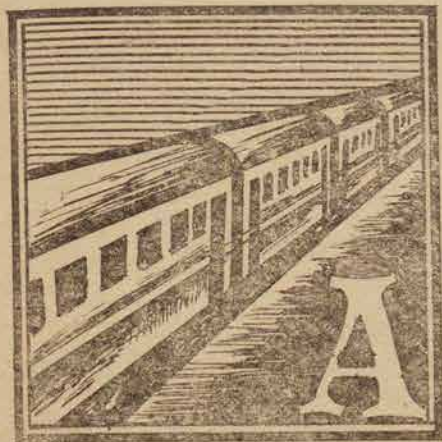
— Күлбәниз, сән келәндән сонра мән ушаҗ кими аҗлаҗаҗаҗам, кечә-күндүз аҗлаҗаҗаҗам! — деди.

— Эзим даҗы, көч башланыбдыр, Полҗа бу күн кедир, — дедим.

Җазыҗ гоча илан кими гыврылды. Изтирабларыны, нә гәдәр чалышдыса, кизләдә билмәди. Саралды, бозарды, әзичи бир сүкут ичиндә дүшүндү, дүшүндү. Сонра аҗаҗларына дырманмаҗда олан Сарынын башыны әли илә охшаҗараҗ һезин бир сәслә:

— Өзү билсин, мәнә нә! — деди.

ӘСӘБИ АДАМ

җдәмир мәдән сулары санаториҗасында бир аҗ истираһәт етдикдән сонра Бақыҗа гаҗыдырды. Минводы стансиҗасында ағыр чамаданы илә вагонун бир купесинә кирди-җи заман һәмин купедән чыхмаҗ истәҗән бир адам она күлүмсәҗәрәк:

— Мән гуртардым, инди сиз буҗурун, — деди.

Мәнасыны анламадығы бу сөзә Аҗдәмир садәчә күлүмсәди вә купеҗә кирди. Онун кәскин бахышлы, узун кирпикли гара көзләриндә, ачыҗ-буҗдаҗы үзүндә бәхтиҗар адамлара мәхсус бир ишыҗ далғаланыр, долғуң вә сағлам вүчудунда чанлы бир гүввәт олдугу көрүнүрдү.

О, купедәкиләри меһрибанчасына сүздүкдән сонра чамаданыны үчүнчү гатда җерләшдирди, сонра ашағы гатда пәнчәрәҗә җахын отурмуш бир кәнчин разылығыны алараҗ, тез пәнчәрә өнүнә кечди вә ону җола салмаҗ үчүн кәлән җолдашлары илә худаһафизләшмәҗә башлады.

Купенин сағ тәрәфиндә пәнчәрәжә җахын отурмуш адамын сәси бирдән-бирә паравоз фити кими курлады.

— Еј, пәнчәрәдән чәкил!

Ајдәмир башыны кері чевирди. Учабојлу, ортајашлы бу шишман адамы — онун көј дамарлары чыхмыш сарымтыл әтли үзүнү, дар алныны, галын гашлары алтында парылдајан ғыса вә сејрәк кирпичли ири, сары көзләрини шүбһәли-шүбһәли сүздүкдән сонра јенә достлары илә данышмагда давам етди. Шишман адам:

— Сәнә пәнчәрәнин габағындан чәкил дејирәм! — дејә даһа һиддәтлә бағырды.

Ајдәмирин үзүндә вә көзләриндәки ишыг бир анда сөндү, онун јеринә буланыг вә гарышыг бир рәнк чөкдү, гашлары чатылды, шишман адама:

— Нә дејирсиниз? — деди.

Шишман адам әсәби вә ачыглы бир сәслә:

— Пәнчәрәнин габағындан чәкил дејирәм! О, анчаг сизин дејил! — дејә чаваб верди.

— Һәр һалда о јалныз сизин дә дејил. Бу чаван оғландан ичазә алдым. Достларымла худаһафизләшдикдән сонра пәнчәрәни тамамилә сизә верәчәјәм.

Ајдәмир сон кәлмәләри чох јумшаг вә нәзакәтлә сөјләди. Шишман адам инадында давам едәрәк, даһа әсәби бир сәслә:

— Бош-бош данышмајын. Тез олун чәкилин! — дејиб бағырды.

Сон фит чалынды... Вагон һәрәкәт етмәк үзрә иди. Стансијада адамлар гарышга кими гајнашырдылар. Бу дәфә Ајдәмир онун сөзләринә әсла әһәмијјәт вермәјәрәк, јолдашларынын әлини әлләри ичиндә сыхыр, видалашырды. Шишман адам тамамилә дәли олмушду. Ајағы илә онун ајагларыны итәләјәрәк:

— Еј, мән тәнә адам кими дедим ки, чәкил! — дејә тәк-рар бағырды.

Гатар артыг һәрәкәт етмәјә башламышды. Ајдәмир пәнчәрә өнүндән чәкиләрәк, сәрт бир сәслә:

— Сиз кәлин адамлыгдан һеч бәһс етмәјин, чүнки сизин онда пајыныз олмадығыны өз чиркин һәрәкәтләринизлә исбат етдиниз, — дејә онун гаршысындакы скам-јаја отурду.

Шишман адам чошду-дашды, ағзы көпүкләнди вә:

— Бу сөз сәнә баһа отурачаг, билирсәнми, ушаг! — дејә јериндән сычрајараг чығырды.

Ајдәмир истәһзалы вә мә'налы бир нәзәрлә ону сүздүкдән сонра:

— Дәллаллыг етмиш олсајдым биләрдим, — деди вә бир сааттан бәри һадисәни сакит-сакит сејр едән ики кәнчин үзүнә бахды.

Кәскин вә мә'налы олан сон чавабдан һәр ики кәнчдән бәхтијар бир гәһгәһә гопду. Шишман адам артыг јериндә отура билмирди. Ағзындан вә бурун дәликләриндән көрүк кими алов сачырды. Јериндән галхды, јумруғуну һавада ојнадараг амиранә бир һалда деди:

— Адам, сән сәрхошсан? Сөјләдијин сөзләри шүүрламы дејирсән?

— Һәр һалда сиздән шүүр диләнәчәк гәдәр шүүрсуз дејиләм!

— Шүүр сизин кими адамчыгларә нәсиб олан не'мәт-ләрдән дејил!

— Ону ким билир? Шүүр өлчәчәк вә мигдарыны тә'јин едәчәк макинамыз олсајды сизи чохран сусдурмуш-дум!

Купедәки ики кәнч мәмнун бахышлары илә мұнагишәни сејр едирди. Шишман адамын артыг сәбир вә тагәти галмамышды, һиддәтиндән дил-додағыны чејнәјир, бығларыны кәмирирди. Сөнүк, сары көзләри ғырмызымтыл кирпичсиз көз гапагларындан чыхачаг бир вәзијјәт алмышды.

О, бирдән-бирә галхараг:

— Мән инди сәни дә сусдурарам, — дејә өзүнү купедән бајыра атды.

Онуи бу һәрәкәтиндән һәр үч кәнч бир-биринә бахыб күлүшдү. Ајдәмирлә гаршы-гаршыја отуран узунбојлу, сарышын, чылыз бир кәнч:

— Билмирәм разылығымы сизә нечә билдирим. Өзүңүзү көзәлчә мүдафиә етмәклә бизим дә интигамымызы алдыныз, — деди.

Ајдәмир һејрәтлә:

— Јохса бу адам сизи дә нараһат етмишдир? — дејә сорушду.

Онуила јан-јана отурмуш ортабојлу, хошсима бир кәнч күчлә өзүнү күлмәкдән сахлајараг, мәсәләни данышмаға башлады:

— Чаным, бу адам Москвадан бура бизимлә бирликлә кәлир. Бүтүн јолу онуила бәрабәр кәлмәјин нә чүр чәтин олдуғуну тәсәввүр едирсинизми? Купејә ајаг басдығымыз дәгигәдән етибарән раһатлығымызы позмуш, нәшәмизи гачырмышдыр. Купедә күлмәк, учадан данышмағ гадағандыр. Пәнчәрәјә јанашмаға, күндүзләр икинчи гатда азачыг олса белә узаныб раһатланмаға аман вермир. Нәлә мәнимлә бирликлә кедән Серкеј Михајловичин башына кәтирмәдији ојун галмајыб.

Чаван оғлан бу сөзләри дејиб, әлләрини бир-биринә вурараг бәркдән күлдү. Сонра һәммин адамын гојдуғу ганунлардан данышараг деди:

— Онуи гануңуна көрә күндүз икинчи гатда узанмағ олмаз. Кечә јатмағ үчүн икинчи гата чыхаркән ајағларыны биринчи гатын скамјасына вурмамалысан. Ја гуш кими ганадланыб учмалы, ја пишик кими сычрајыб чыхмалысан, башга чүр олмаз. Ајағынын учу скамјаја тохунан кими һарифин ағзы кәми дүдүјү кими ачылып, артыг ону бағламағ мүмкүн олмур. Истәдији гәдәр данышачаг, истәдији гәдәр бағырачаг. Там ики кечәдир көзләрини јуммамышдыр.

Ајдәмир һејрәтлә:

— Нә үчүн? Нә һаггы вар? Нијә гатар рәисинә мүрачәт етмирсиниз?

— О вәзифәни дә өзү ифа едир, — дејә Серкеј Михајлович данышмаға башлады. — Мүфәттиш, ја милис ады чәкилән кими шүбһәли нәзәрләрлә бизи сүздүкдән сонра илдырым сүрәтилә бајыра чыхыр. Бир аз сонра ја милис, ја мүфәттишлә ичәри кириб: «Хаһиш едирәм, интизамы бәрпа единиз, бу адамлара вагонда көзләнилмәси лазым олан гајдалары өјрәдиниз!» — дејә ағзына кәләни дејир.

— Олар кими мүгәссир көрүр?

— Кәлән адам да чашыб галыр, кимин һағлы олдуғуну ајдынлашдыра билмир. Тәрәддүдлү бахышларла бир бизә бахыр, бир дә она, нәһајәт башыны саллајараг дөнүб кедир.

Һәр үчү әлләрини бир-биринә чырпыб күлүшәркән шишман адам мүфәттишлә бәрабәр ичәри кирди, Ајдәмири көстәрәрәк:

— Хаһиш едирәм бу адамы ипә, сапа кәтирин! — деди.

Ајдәмир күләрәк мүфәттишин үзүнә бахды. Мүфәттиш мәналы нәзәрләрлә һамысыны бир-бир сүздүкдән сонра:

— Зәин етмирәм ки, бу адамлар отуруб-дурмағы, бир-бирилә рәфтар етмәји билмәсинләр. Бешинчи дәфәдир ки, интизамы бәрпа етмәк үчүн бу купејә чағырылырам. Нә үчүн һәм өзүңүзү, һәм дә мәни нараһат едирсиниз? Хаһиш едирәм бу адамы биртәһәр јола верин, — дејиб кетмәк истәди.

Серкеј Михајлович:

— Јолдаш мүфәттиш, ону бизә дејил, бизи она тапшырын, — деди. — Биз она һеч бир шеј етмирик. Һәр шеј едән дә өзүдүр, шикајәт едән дә...

— Чаным, сиз мәнә тохунмајын, габа һәрәкәтләринизлә, мәни өз һалымдан чыхартмајын, мән дә сизә тохунмајым.

— Јолдашларла сөһбәт етмәк, јатаркән хорулдамаг сизә габалыгдырмы? Јорғанын, јасдыгын азачыг саллапмасы сизи нијә нараһат едир? һәм дә о гәдәр нараһат едир ки, јатыркән алтымдан, үстүндән һәр шеји чәкмәли олурсунуз?

— Пәнчәрәдән достларла көрүшмәк сизи өз һалыныздан нә үчүн чыхарыр, бунлары бизә изаһ етмәк олмазмы?

Шишман адам:

— Бунларын һамысы мәним әсәбләримә тохунур вә мәни нараһат едир, — дејә чаваб верди.

Һәр үчү мүфәттишә бахды. Мүфәттиш она:

— О һалда сиз хәстәсиниз! — деди.

Бу сөз шишман адамын үзәринә бир илдырым кими енди. Ири көзләри кәлләсинә чыхды. Әсәби вә һиддәтли бир сәслә:

— Хәстә сизсиниз! — дејә багырды, орталыға гәрибә бир сакитлик чөкдүкдә о, күскүн бир һалда јериндә отурду, гаршысындакы кичик масаја дирсәкләнәрәк, көзләрини пәнчәрәјә дикди. Мүфәттиш һејрәтли бахышларла ону сүздүкдән сонра бармағыны өз башына апарыб мәһалы бир тәрздә һәрәкәт етдирди. Бунун нә демәк олдуғуну баша дүшүб, һәр үч кәнч күлдү. Шишман адам башыны чевириб, мүфәттишин һәлә дә гапы ағзында дурдуғуну көрүб доғрулду. Көзләрини јумараг ағзыны ачды:

— Сән дә мәнимлә әјләнирсән? Сән һәлә һансы әсрдә јашадығыны билмирсән? Јохса чар јандармларына аид һәрәкәтләрин ији бурнундан кетмәјибдир, — дејә бүтүн гүввәти илә чығырды.

Мүфәттиш шишман адамы горхутмаг мәгсәдилә:

— Өз нөгәсанларыны көрмәјәнләрә баша салмаг бизим вәзифәмиздир. Адамларын раһатлығыны позмаға нә һаггыныз вар? Јахын стансијаларын бириндә сизи милис даирәсинә көндәрмәкдән башга чарә јохдур, — дејиб кетди.

Шишман адам артыг бүсбүтүн гудурараг, әсәби һаллар кечирирди. Кәнчләрин орада олмасы да ону бир тәрәфдән әсәбиләшдирирди. Бајыра чыхыр, ичәри кирир, әлләри чибләриндә далғын-далғын долашыр, јенә кирир, чыхыр, отурур, дурур, һеч раһат ола билмирди. Гатар стансијаја јахынлашдыгча онун изтираб вә һәјәчаны даһа да артырды. О, бирдән-бирә үзүнү кәнчләрә чевирәрәк:

— Билирәм, сиз дә мүфәттишин тәрәфини сахлајачагыныз, лакин буну етмәјиниз! — деди.

— Сиз буну нәдән билирсиниз? — дејә Серкеј Михајлович сорушду:

Шишман адам далғын вә дүшүнчәли бир сәслә:

— Билирәм! — деди.

Бу хәстә адамын кечирмәкдә олдуғу һал һәр үч кәнчә тәһсир етди. Шишман адам сөзүнә давам едәрәк:

— Сиз буну етмәјип, кәнч икән вичданынызы гаралтмајын, — деди.

Гатар дајанмышды. Ајдәмир нәзакәтлә:

— Бағышлајын, — деди, — мадам ки, сиздә өзүнүзү биз кәнчләрә севдирмәк габилитјәти вар, бәс нијә белә рәфтар едирсиниз?

— Нечә бәјәм?

— Мәсәлән, мүфәттиш чағырмаг вә башга ишләр... Шишман адам һејрәтлә:

— Сиз һәлә дә онлары унутмадыныз? Аһ, кинли вә интигам алычы инсанлар! — дејә бајыра чыхды, јенә сүрәтлә дөнүб кичик стола дирсәкләнәрәк отурду.

Гатар бөјүк стансијалара јахынлашдыгча шишман

адам изтираб ичиндә үзүлүр, эсәби һаллар кечирирди. Адәти үзрә јенә һәр кәси тәнгид едир, һәр кәси ачылајыр, һеч кимлә сөһбәт етмәк истәмирди. Гатар һәр дәфә да-јананда стансијада дүшүр, купедән чыхаркән шүбһәли вә далғын нәзәрләрилә чамаданына бахыр, бир дә купе-дәки кәчләрди көзүчү сүзәрәк, бир сөз сөјләмәдән чы-хыб кедирди.

Бу һәрәкәтлә «чамаданыма бахыңыз!» ја «чамаданы-мы оғурламајын» — демәк истәјирди. Купедән стансија-ја, орадан купејә дөндүјү заман ким билир, нә гәдәр адамла далашыр, нә гәдәр адамла сөзә кәлирди.

Артыг гатар Бақы стансијасына јахынлашырды. Шишман адам шејләрини чохдан јығмыш, бөјүк бир һәјәчан ичиндә көзләјирди. О, гатар дурар-дурмаз: «На-силшик, насилшик!» дејә чығырмаға башлады. Шејләри-ни вагона биринчи кирән насилшикә вериб, мәһбәсдән гуртармыш кими, эсәби аддымларла чыхыб кетди. Кәч-ләр:

— Һәрифин әлиндән јаман гуртардыг! — дедиләр вә шејләрини көтүрүб, күлүшә-күлүшә купедән чыхдылар. Кедәркән јолда ондан данышыб күлүрдүләр. Вагонун пилләләриндән енәркән үчүнүн дә нәзәрини гапы ағзын-да дајанан чамаат чәлб етди. Һәр үчү адамларын ара-сында јалпыз бир нәфәри ахтарырды. Серкеј Михајло-вич ән әввәл күләрәк ихтијарсыз:

— Көзүнүз ајдын олсун, достумуз бурададыр, — де-јә чығырды.

Һәр үчү көзүнү чамаата дикиб, пилләкәнләри сүр'әт-лә енәрәк, адамлара гарышдылар. Шишман адам елә

орадача киминләсә далашмыш, мәсәлә дәрһал бөјүмүш, ишә һәтта милие нәфәрләри гарышмазы олмушду. Ми-лиеләрдән бири ону милие идарәсинә апармаг үчүн го-луидан тутуб дартыр, о исә кетмәк истәмирди. Шејләри јерә гојуб, ишин нәтичәсини һејрәтлә көзләмәкдә олан насилшик дә чашыб галмышды.

Кет-кедә адамлар артыр, вагонларда далашдығы адамлар јыгылыр, онлар да ишә гарышараг:

— Бу адама һөддини танытмаг лазымдыр, — дејә чы-ғырырдылар. Иш чидди бир шәклә кирдикдә Шишман адам даһа да эсәбиләшир, һиддәтләнир, оңу тәгсирлән-дирән адамлара чашғын-чашғын бағырырды. Бу заман шикајәтчиләрдән бириси милислә бәрәбәр онун голуидан тутараг, сәрт вә гәти бир сәслә:

— Һајды, кедәк! — дејә ону ирәлијә доғру чәкди.

Шишман адам әввәлчә шиддәтлә дартынды, симасы горхунч бир шәкил алды. Көзләри думанланды, бурун дәликләри көрүк кими галхыб-дүшмәјә башлады. Ағзы-нын ики јанындан кичик күрәчикләр кими ағ көпүкләр дашыб төкүлүјү һалда:

— Кедәк, кедәк, — дејә чығырды. О, милисин јанын-да галиб вә һағлы адамлара мәхсус бир әда илә јеријир, шејләрини кәтирән насилшикә көстәришләр верир, әт-рафдан ону нифрәтлә сүзән бахышлардан көзләрини киз-ләтмәјә чалышырды.

СОЛМАЗ ВЭ СӨНМЭЗ

Чэфэр Чаббарлыжа

эза кими сонсуз, гу-
ру вэ сусуз чөллэр-
дэ јетишмиш чансыз

бир фидан идин; нэ күнэшин һэрарэтиндэн горујан сәрин бир көлкәлијин, нэ дә сојуг рузикар вэ ачы гасырғалардан сығыначаг бир коман варды. Башын үзәриндә чахан аловлу шимшәкләрин, ајағларын алтында сөнән фыртыналарын ағыр гырманчлары алтында әзилә-әзилә, чарпыша-чарпыша архасыз вэ көмәксиз бөјүдүн. Һәјатын ағыр зәрбәләри о арыг вэ зәиф вүчудуну көмирдикчә, сән өз сарсылмаз ирадәнә сарылараг, димағындакы атәш, руһундакы гүввәт, гәлбиндәки һэрарәтлә дурмадан мәгсәдә доғру ирәлиләдин. Лакин мәнзил узагда иди... Еј күнәшли јолун кәнч јолчусу, сәфәрин һараја?

Сән буну о заман билмәдән, дүшүнмәдән јолуна давам едирдин. Көзләриндәки думан, аддымларындакы тәрәддүд варлығына һаким кәсиләрәк, сәни јүксәлмәјә гојмурду. О шаир гәлбинин јарадычы истәдады сәнә

илк дәфә, «јүксәл» дејә бағырдығы заман сән өзүнү јенә дә доғма чөлләрдә дејил, јад елләрдәки кими һисс едәрәк, шимшәкли фәзаларын булудлары архасында кичик бир улдуз кими парладын. Парламаг, о сәнә тәбиәтин бәхш етмиш олдуғу бир һагг иди. Лакин һәр тәрәфдән сәни әһатә едән о мәнһуд вә габа мүнһит, о сөнүк, сүн'и һәјат илдырымлы көзләриндәки думанлары, гәлбинн көмирән тәрәддүд вә шүбһәни, руһуну эзән кәдәр вә сыхынтыны көкүндән газараг һәјат вә мүнһитин дәринликләринә далмаг үчүн сәнә имкан верирди. Сәнин кәнч вә кениш гәлбиндән гоһан сәсләр, нәғмәләр узағлара гәдәр әкс етмирди. Буну өзүн дә дүјмүш олдуғундан, дурғун бир дәнизин саһилиндә гајалығлара дирсәкләнәрәк, саһилә доғру кәлмәкдә олан кичик далғачығлары сејр едәрәк:

— Мән дә бу дәниздән бир далға дејиләмми? — дејә дүшүнүрдүн.

Бу заман гүввәтлә гоһан уғурлу бир фыртынадан јер, көј сарсылды, дөрд јанында шимшәкләр курлады, дәниз чалхаланды. Дәринликләрдә гоһан дағкөвдәли далғалар ири, нәһәнк ағзыны ачараг, гајалара доғру чошмаға вә саһилләри чејнәмәјә башлады. Сән һәлә фикрә далмыш, дүшүнүрдүн. Отурдуғун гајалығлара шиддәтлә чарпан илк далға сәни ағ, алмаз дишләри арасына көтүрмүш, дәнизин гызғын вә чошғун ахынтысына атмышды. Сән дәнизин дәринликләриндән үзә чыхдығын заман, ағ нәһәнкләр сәни көпүклү голлары үзәриндә ојнадаркән саһилдән-саһилә, гүтбдән-гүтбә шығыјараг бағырырдын: «Мән дә говушдугум дәниздә бир далға, мән дә сәлләр көпүрән бир гасырғајам».

Сәһәр күнәши илә әл-әлә, далғалар үзәриндә саһилләрә чыхдығын заман нә гәдәр дәјишдин, сәни һеч танымадым. Шимшәкләрлә, чәләнкләрлә өртүлмүш алһынн шәфәгләрини һеч бир фыртына бу гәдәр парлатмамышды. Һеч бир күнәш көзләриндәки шүбһә вә тәрәддүд ду-

манларыны бу гэдэр ајдынлатмамышды; неч бир гүввэт гырыг вэ зэйф сәсиндәки инилтини көкүндән газараг ону бу гэдэр шән курлатмамышды. Бу дэфә дәниз гэлбин «јүксәл» дејә әмр етдији заман, мән сәни кәнч сосиалист вәтәнимин бүтүн дүнјаја ишыг сачан гызыл буругларынын, учсуз-бучагсыз тарлаларынын арасында көрдүм. Алыны охшајаң доғма јурдумун тәбии вә чанлы чичәкләриндән һөрүлмүш сәнәт чәләнки, шаир башына о гэдәр јарашырды ки, јени гурдугун һәгиги сәнәт сәлтәнәтиндә үфүгләри ишыгландыран бир күнәш кими парылдајырды. О сәнәт абидәси олан чәләнк үзәриндә чичәкләрлә јазылмышды: «Еј чошғун дәниз, һәгиги јолумдан чашараг, дурғун вә буланыг көлләрин лилләнмиш суларында гәрг олдугум заманлар белә сәнин чошғун гәлбинә нүфуз етмәк вә өзүмү дәниз етмәк үчүн чырпындым».

Јарадычы күнәшин әбәди шүаларыны вә чичәкләрлә бәзәнмиш кениш сәлтәнәтини көрдүјүм заман: «Бу күнәш сәнәт, бу чичәкләр солмаз!» демишдим.

Ајлар кечди, илләр өтдү, лакин сән сарсылмаз ирадәлә гурдугун јени сәнәт сәлтәнәтиндә күндән-күнә солмаз бир чичәк кими ачылыр, сәнәт бир күнәш кими парлајырды.

* * *

— Нә, нә? — дејә дәли кими јеримдән галхдым. Гара хәбәр илдырым сүр'әти илә бир анда һәр тәрәфә јайылмышды. Инанмадым. Амма мән дә сәнә доғру кәләнләрә гарышараг, чылғын кими јеријирдим. Јетишдим. Өлүм күрсүсү үзәриндә сәни һәр тәрәфдән гучаглајан чәләнкләрә сарылараг, көзләрини гапамышдын. Јенә инанмадым. Ахын-ахын сәни зијарәтә кәләнләрә: «Јох, о өлмәмишдир!» — дејә бағырмаг истәдим. Лакин гызыл өлкәм үчүн ән гијмәтли олан бир шејин гырылыб, ичимә дүшдү.

јүнү һиссә единчә, голларым тагәтәиз бир һалда јаныма дүшдү. Башын үзәриндә дуруб чашғын-чашғын бахыркән: «Аһ, гајғысыз тәбиәт, нә етдин?» дејә кениш алындан өлмәк, ону көз јашларымла ислатмаг истәдим. Лакин дөрд тәрәфиндә дуран вә архадан чанлы бир дәниз кими тәләтүмә кәлән кәнч гәләм јолдашларыны көрүңчә руһум гүввәт алды, көзләрим бөјүк бир үмидлә парлады. Әлими һавада саллајараг: «О, солмаз вә сәнәт! Әбәдијәтә говушанлар үчүн өлүм јохдур!» дејә бағырдым.

Еј кәнч сосиалист вәтәнимин јарадычы сәнәткәри! Сән сәнәт сәлтәнәтиндә јени бир күнәш кими доғдун!

Сәнәт сәлтәнәтиндә доған бөјүк күнәшләр сәнәт!

Әбәдијәтә баһарынын бағчаларында ачан чичәкләр солмаз!

О чичәк, о күнәш сәнәт, сәнин сәнәтиндир!

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мәктүб җетишмәди	3
Көч	9
Интиһармы, јашамагмы?	36
Көбәләк	41
Пирин қарамәти	49
Иблисин һүзурунда	58
Анабачы	64
Вәзифә	7
Өзү билсин, мәнә нә!	103
Әсәби адам	112
Солмаз вә сөнмәз.	112

Абдулла Шаиг

Рассказы

(На азербайджанском языке)

Гянджлик — Баку — 1981

Редактору *М. Зејналова*. Рассамы *Н. Раһимов*. Бәдни редактору *С. Шатиқов*. Техники редактору *Н. Сулейманов*. Корректору *Х. Сәфәрова*.

ИБ № 878.

Җығылмаға верилмиш 1/IV-1981-чи ил. Чапа имзаланмиш 24/VIII-1981-чи ил. Қағыз форматы 70×108^{1/16}. Қағыз № 3. Јүксәк чап үсулу. Литературный шрифт. Физики ч/в 3.625. Шәрти ч/в 5.07. Рәнкли шәрти ч/в 5.75. Учот нәшр. в. 4.5. Тиражы 10 000. Сифариш № 481. Гирәмәти 40 гән. Азербайҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфія вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәңчлик» нәшријјаты, Бақы, һүсү һачыјев күчәси, 4.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

40 гон.

